

**T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MAARİF NEZARETİ SALNAMELERİNE GÖRE
ERZURUM VİLAYETİ'NDE EĞİTİM**

Selamet KARA

Mardin 2025

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MAARİF NEZARETİ SALNAMELERİNE
GÖRE ERZURUM VİLAYETİ'NDE EĞİTİM

Selamet KARA

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Erdal ÇİFTÇİ

Mardin 2025

T.C.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı 21751012 numaralı öğrencisi Selamet Kara'nın hazırladığı “Maarif Nezareti Salnamelerine Göre Erzurum Vilayeti’nde Eğitim” başlıklı çalışma, 29/01/2025 tarihinde yapılan tez savunma sınavında oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri	Unvanı Adı, SOYADI	İmza
Başkan		
Üye		
Üye		
Üye		
Üye		

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu’nun .../.../2025 Tarih ve .../... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

.../.../2025

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bütün bilgileri etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tez çalışmasının hazırlık, bilgi, belge, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarda bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun davrandığımı,
- Tez çalışmasında kullanılan tüm eserlere eksiksiz atıf yaptığımı ve kullanılan tüm eserlere kaynaklar/kaynakçada yer verdiğimi,
- Tez çalışmasının özgün olduğunu,
- Tez çalışmasının Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı” ile tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan eder, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabullendiğimi bildiririm.

İmza

Tarih (Gün/Ay/Yıl)

Selamet KARA

ÖZET

TARİH ANABİLİM DALI

MAARİF NEZARETİ SALNAMELERİNE GÖRE ERZURUM VİLAYETİ'NDE EĞİTİM

Selamet KARA

19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yayınlanan maarif salnameleri eğitim ile ilgili pek çok bilgiyi barındırmaktadır. Özellikle Tanzimat'tan sonra Osmanlı eğitim ve kültür tarihi açısından çok zengin bir içeriğe sahip olan maarif salnamelerinde; öğretmenler, öğrenciler, memurlar, okullar, kütüphaneler, matbaalar ve gazeteler gibi eğitimle ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Bu salnamelerden Erzurum Vilayeti eğitim faaliyetleri araştırılmıştır. Yıllıklar olarak bilinen salnamelerde Erzurum Vilayeti eğitim faaliyetleri ile ilgili Müslim-Gayrimüslim tebaa çocuklarının eğitim gördüğü ibtidai, rüşdi ve idadi okulların sayısı, bu okullarda eğitim veren muallimlerin isim ve sayıları, okulların dereceleri ile tarihleri bulunmakta; ayrıca bu okulların ruhsatlı-ruhsatsız, ücretli-ücretsiz, leyli(yatılı)-gündüzlü vb. zengin bilgiler içermekte olup bu bilgilerden yararlanılmıştır. Osmanlı Devleti eğitim alanında kız öğrencilerin de mahrum kalmaması için İnas (kız) rüşdiyeler açmıştır. Ayrıca sosyal ve kültürel alanda matbaa, gazete ve kütüphaneler ile ilgili bilgiler yine salnamelerden ulaşılmıştır. Araştırmamıza konu olan 1316-1317-1318-1319 ve 1321 salnamelerden yararlanılarak Erzurum'da yapılan eğitim faaliyetlerine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Salname, Eğitim, Erzurum.

ABSTRACT

DEPARTMENT OF HISTORY

**EDUCATION IN ERZURUM PROVINCE ACCORDING TO THE
YEARBOOK OF THE MINISTRY OF EDUCATION**

Selamet KARA

Education yearbooks published in the Ottoman Empire in the 19th century contain a lot of information about education. In the educational yearbooks, which have a very rich content in terms of Ottoman education and cultural history, especially after the Tanzimat; There is various information about education such as teachers, students, civil servants, schools, libraries, printing houses and newspapers. Educational activities in Erzurum Province were researched from these yearbooks. In the yearbooks known as 'Yearbooks', the number of primary, secondary and secondary schools where the children of Muslim and non-Muslim subjects were educated, the names and numbers of the teachers teaching in these schools, the degrees and dates of the schools are included in the educational activities of Erzurum Province; In addition, these schools are licensed or unlicensed, paid or unpaid, boarding or day, etc. It contains rich information and this information was used. The Ottoman Empire opened İnas (girls' secondary schools) to ensure that female students were not deprived of education. In addition, information about printing houses, newspapers and libraries in the social and cultural field was obtained from yearbooks. The educational activities carried out in Erzurum were reached by using the 1316-1317-1318-1319 and 1321 yearbooks, which are the subject of our research.

Key Words: Ottoman, Yearbook, Education, Erzurum.

ÖNSÖZ

Bu tez, Tarih Anabilim Dalı'ndaki Mardin Artuklu Üniversitesi'nde tamamladığım “Maarif Nezareti Salnamelerine Göre Erzurum Vilayeti’nde Eğitim” konulu yüksek lisans çalışmamın sonucunu ve analizlerini sunmaktadır. Bu tez, Doç. Dr. Erdal ÇİFTÇİ'nin rehberliği altında tamamlanan yoğun bir çalışmanın ürünüdür.

Bu tezi yazarken birçok zorlukla karşılaştım, ancak bu süreçteki her zorluk, bilgi ve deneyim kazanma sürecimin bir parçasıydı. Bu tezi tamamlamama yardımcı olan herkese teşekkür etmek isterim. Özellikle aileme, arkadaşlarıma ve danışmanım Doç. Dr. Erdal ÇİFTÇİ'ye minnettarım.

Son olarak, bu tezin Tarih alanında daha fazla araştırma yapmak isteyenlere ilham vermesini umuyorum. Bu tezin, Tarih alanındaki bilgi birikimini artırmaya ve bu alandaki çalışmalara katkıda bulunmaya yardımcı olacağını umuyorum.

Mardin; 2025

Selamet KARA

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
ÖN SÖZ	VI
İÇİNDEKİLER.....	VII
TABLOLAR DİZİNİ.....	X
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	XIII
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	XIV
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİME DAİR DÜZENLEMELER.....	5
1.1. Dönemin Eğitim Kurumları	6
1.1.1. Sıbyan Mektepleri.....	6
1.1.2. Medreseler	8
1.1.3. İbtidai Mektebler	10
1.1.4. Rüşdiye Mektepleri.....	11
1.1.5. İdadi Mektepleri.....	13
1.1.6. Sultaniler.....	15
1.1.7. Darülfünûn.....	16
1.1.8. Yabancı Okullar.....	21
İKİNCİ BÖLÜM.....	24
2. MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE ERZURUM'DA KLASİK VE MODERN EĞİTİM.....	24
2.1. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Klasik Eğitim.....	24
2.1.1. Sıbyan Mektepleri.....	24
2.1.2. Medreseler.....	25

2.2. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Modern Eğitim.....	33
2.2.1. İbtidailer.....	33
2.2.2. Rüşdiyeler.....	40
2.2.3. İdadiler.....	46
2.2.4. Erzurum Eğitim Kurumlarında Görev Yapan İdareciler.....	48
2.2.5. Erzurum Eğitim Kurumlarında Okutulan Dersler.....	50
2.2.6. Erzurum'daki Modern Eğitim'de Yaşanan Problemler.....	53
2.2.7. Modern Okullarda Eğitim Alan Öğrenci Sayıları.....	55
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	56
3. ERZURUM SANCAĞI VE KAZALARINDA EĞİTİM.....	56
3.1. Erzurum Sancağı'nda Eğitim.....	56
3.1.1. Pasinler Kazası'nda Eğitim.....	58
3.1.2. Bayburt Kazası'nda Eğitim.....	59
3.1.3. Kiğı Kazası'nda Eğitim	61
3.1.4. Keskim Kazası'nda Eğitim.....	63
3.1.5. Hınıs Kazası'nda Eğitim.....	64
3.2. Erzincan Kazası'nda Eğitim.....	65
3.2.1. Kemah Kazası'nda Eğitim.....	69
3.2.2. Pülümür Kazası'nda Eğitim.....	70
3.3. Bayezid Sancağı'nda Eğitim.....	72
3.3.1. Eleşkird Kazası'nda Eğitim.....	75
3.3.2. Tutak Kazası'nda Eğitim.....	77
3.4. Erzurum Vilayeti'nde İdadiler.....	79
3.4.1. Erzurum Mekteb İdadisi.....	79
3.4.2. Erzurum Mekteb Leyli (Yatılı) İdadisi.....	82
3.4.3. Erzurum Sancağı'nda Leyli (Yatılı) Mekteplerde Müslim ve Gayrimüslim Talebe Sayısı	84
3.4.4. Erzurum Vilayeti'nde Askeri İdadiler.....	90

3.5. Erzurum Sancağı'ndaki İnas (Kız) Mektepleri.....	92
3.5.1. Erzurum İnas Mekteb-i İbtidaiyesi	92
3.5.2. Erzurum İnas Mekteb-i Rüşdiyesi.....	93
3.6. Erzurum Sancağı'nda Gayrimüslim Mektebler.....	94
3.6.1. Erzurum Sancağı'nda Ecnebi Mektebler.....	94
3.7. Erzurum Sancağı'nda Medreseler.....	101
3.8. Erzurum Sancağı'nda Matbaalar.....	107
3.9. Erzurum Sancağı'nda Kütüphaneler.....	109
SONUÇ	113
KAYNAKÇA.....	116
ÖZGEÇMİŞ	123

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa No

Tablo 1.1: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Vilayeti ve Bağlı Kazaların Nüfusu	3
Tablo 2.1: Maarif Salnameleri'nde Erzurum Vilayeti'ne Ait Müslim ve Gayrimüslim Sıbyan Mekteblerinin Bulunduğu Sancak ve Mekteb Sayıları.....	25
Tablo 2.2: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreselerin Banisi, Müderrisleri ve Talebe Sayısı.....	27
Tablo 2.3: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreselerin Banisi, Müderrisleri ve Talebe Sayısı.....	28
Tablo 2.4: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreselerin Banisi, Müderrisleri ve Talebe Sayısı.....	30
Tablo 2.5: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreselerin Banisi, Müderrisleri ve Talebe Sayısı.....	32
Tablo 2.6: Erzurum Salnamesine Göre Erzurum Vilayetine Bağlı Bulunan Bazı Mekteb İbtidailer.....	35
Tablo 2.7: Erzurum Salnamesine Göre Erzurum Vilayetine Bağlı Bulunan Bazı Mekteb İbtidailer.....	36
Tablo 2.8: Erzurum Salnamesine Göre Erzurum Vilayetine Bağlı Bulunan Bazı Mekteb İbtidailer.....	37
Tablo 2.9: Erzurum Salnamesine Göre Erzurum Vilayetine Bağlı Bulunan Bazı Mekteb İbtidailer.....	38
Tablo 2.10: Erzurum Salnamelerine Göre Doğu'da Bulunan Bazı Mekteb Rüşdiyeleri.....	41
Tablo 2.11: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı'nda Bulunan Askeri Rüşdiyesi.....	42
Tablo 2.12: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı'nda Bulunan Askeri Rüşdiyesi.....	43
Tablo 2.13: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı'nda Bulunan Askeri Rüşdiyesi.....	44
Tablo 2.14: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan Askeri Rüşdiyesi.....	45
Tablo 2.15: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bulunan Mekteb İbtidai Ders Programı.....	50
Tablo 2.16: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bulunan Mekteb İbtidai Ders Programı.....	51
Tablo 2.17: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bulunan Mekteb Rüşdiyesi Ders Programı.....	51
Tablo 2.18: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bulunan Mekteb Rüşdi ve İdadi Ders Programı.....	52

Tablo 2.19: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Vilayeti'nde Mekteblerde (İbtidai, Rüştîye, İdadi) Bulunan Talebe Sayısı.....	55
Tablo 3.1: Maarif Salnamesine Göre Erzurum Vilayeti'nde ve Kazalarında Bulunan Mekteblerin Bulunduğu Mahalle, Okullara Harcanan Para ve Bu Paranın Sağlandığı Kurum.....	57
Tablo 3.2: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pasinler Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	58
Tablo 3.3: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pasinler Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	59
Tablo 3.4: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayburt Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	60
Tablo 3.5: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayburd Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	60
Tablo 3.6: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayburd Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	61
Tablo 3.7: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Kiğı Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	62
Tablo 3.8: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Kiğı Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	63
Tablo 3.9: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Keskim Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	63
Tablo 3.10: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Keskim Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	64
Tablo 3.11: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Hınıs Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	65
Tablo 3.12: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Hınıs Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	65
Tablo 3.13: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Erzincan Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	67
Tablo 3.14: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Erzincan Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	67
Tablo 3.15: Maarif Salnamelerine Göre Erzincan Sancağı Bulunan Mekteb Askeri İdadi.....	68
Tablo 3.16: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Kemah Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi	69
Tablo 3.17: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Kemah Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	70
Tablo 3.18: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pülümür Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	70
Tablo 3.19: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pülümür Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	71
Tablo 3.20: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pülümür Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	71
Tablo 3.21: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pülümür Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	72
Tablo 3.22: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayezid Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	74
Tablo 3.23: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayezid Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	74

Tablo 3.24: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayezid Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	75
Tablo 3.25: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Eleşkird Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	76
Tablo 3.26: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Eleşkird Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	76
Tablo 3.27: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Eleşkird Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	77
Tablo 3.28: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Tutak Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	78
Tablo 3.29: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Tutak Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	78
Tablo 3.30: H.1321-M.1903 Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Tutak Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi.....	79
Tablo 3.31: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Tutak Kazası'nda Bulunan Medreseler.....	79
Tablo 3.32: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan İdadi.....	80
Tablo 3.33: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan İdadi.....	81
Tablo 3.34: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan Maarif İdadisi...82	
Tablo 3.35: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan Maarif İdadisi...82	
Tablo 3.36: İdadilerde Görev Yapan Görevlilerin Maaşları ve Masraflar.....84	
Tablo 3.37: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Yatılı ve Gündüzlü Mekteplerde Okuyan Müslim ve Gayrimüslim Talebe Sayısı.....	85
Tablo 3.38: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Yatılı ve Gündüzlü Mekteplerde Okuyan Müslim ve Gayrimüslim Talebe Sayısı.....	85
Tablo 3.39: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Leyli (Yatılı) Öğrencilere Verilen Elbiseler.....	86
Tablo 3.40: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan Askeri İdadisi...88	
Tablo 3.41: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan Askeri İdadisi.....89	
Tablo 3.42: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum İnas İbtidaiye Şubesi 89	
Tablo 3.43: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum İnas Mekteb Rüşdiyesi.....91	
Tablo 3.44: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum İnas Mektebi Rüşdiyesi.....92	
Tablo 3.45: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektepler.....93	
Tablo 3.46: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektepler.....94	
Tablo 3.47: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektepler.....97	
Tablo 3.48: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektepler.....98	
Tablo 3.49: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektepler.....98	
Tablo 3.50: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektepler.....99	
Tablo 3.51: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektepler.....100	
Tablo 3.52: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektepler.....100	

Tablo 3.53: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektebler	101
Tablo 3.54: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler.....	102
Tablo 3.55: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler.....	102
Tablo 3.56: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler.....	103
Tablo 3.57: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler.....	104
Tablo 3.58: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler.....	104
Tablo 3.59: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler.....	105
Tablo 3.60: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler.....	106
Tablo 3.61: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler	106
Tablo 3.62: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Matbaalar.....	108
Tablo 3.63: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Matbaalar.....	109
Tablo 3.64: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Matbaalar.....	109
Tablo 3.65: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Kütüphaneler.....	111
Tablo 3.66: Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Kütüphaneler.....	112

ŞEKİLLER DİZİNİ

Sayfa No

Şekil 1.1 : 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari Taksimatı.....	4
--	---

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ASEAD	: Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
OTAD	: Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi
s.	: Sayfa
SNMU	: Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye
SVE	: Salnâme-i Vilayet-i Erzurum
T.C	: Türkiye Cumhuriyeti
vb.	: Ve Benzeri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Erzurum, Ermenilerin Karin (Garin), Bizanslılar'ın Theodosiopolis, İslam müellifleri tarafından ise “Kahkala” şehri olarak anılmıştır. Türkler Erzurum için “Erzen” ismini kullanmıştır. Fakat bu şehrin Anadolu'ya ait olduğunu göstermek ve Siirt bölgesinde bulunan Erzen'den ayırt edebilmek için bu şehrin ismine İslam eserlerinde “Erze-Rûm”, “Erzen Rûm”, Erzen-i Rûm denilmiştir. Şehrin adı Selçuklular tarafından “burada basılan paralarında ‘Erzenü’r-Rum, Erzen-i Rum ve Erz-i Rum’ olarak okunmuştur. Fakat zamanla bu isim ‘Arz-ı Rum’ daha sonra ise Erzurum” olmuştur.¹

Erzurum bölgesi, tarihin en eski devirlerinden beri bir yerleşim yeri olmuştur. Bölge, M.Ö. II. binden sonra Hayaşalıların hakimiyetine ve M.Ö. I. Binden itibaren ise Diauehi Krallığı'nın hakimiyetine girdiği ancak Urartuların Diauehi Krallığı ile mücadelesi neticesinde burayı hakimiyeti altına almıştır. Hz. Osman döneminde (653) Erzurum zapt edilip Müslümanlar tarafından bir üs olarak kullanılmıştır. 1071 tarihinde Sultan Alp Arslan burayı fethedip Emir Saltuk'a iktâ olarak vermiştir.² 1467-1480 yılları arasında Akkoyunlu ve Karakoyunlular arasında el değiştiren Erzurum, 1502 tarihinde Safevi hükümdarı Şah İsmail tarafından Akkoyunluların hükümdarlığına son verilip şehre hâkim olmuştur.

Erzurum şehri, “Osmanlılara kadar sırasıyla şu devletlerin hakimiyetine girmiştir: İranlılar, Bizanslılar, Ermeniler, Emeviler, Abbasiler, Hz. Osman döneminden sonra Raşid Halifeler, Hamedan Oğulları, Büyük Selçuklular, Erzurum Selçukluları, Saltuklular, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Karakoyunlular, Çobanoğulları, Eretna Oğulları, Akkoyunlular, Timurlular,

¹ Nazmiye Gül Kantaroğlu, *1 Numaralı Erzurum Ahkam Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6.

² Cevdet Küçük, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, Cilt:11, 1995), 322.

Gürcüler ve son olarak Osmanlılar. Bu süreçte farklı devletlerin hakimiyeti altında bulunan Erzurum, çeşitli kimliklerin kaynaşmasına ve zengin bir kültürel birikimin oluşmasına katkı sağlamıştır. Stratejik konumu nedeniyle Erzurum, Kafkasya ve İran'dan gelen yolların Anadolu'ya açıldığı bir giriş kapısı" işlevi görmüştür.³

Erzurum vilayeti, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bu şehir, "Kanuni Sultan Süleyman döneminde etraftaki aşiretlerin iskân edilmesi ile canlandırılmıştır. 1856 tarihinde yapılan Islahat Fermanı hükümlerinin uygulanmasında bazı olaylara yol açtığı Erzurum'da, 1859' da büyük bir deprem felaketi yaşandı. 600 kişinin hayatını kaybettiği" bu deprem felaketinde 26 cami, 60 medrese ve mekteb tahrip olmuştur.⁴

Anadolu'nun kilidi sayılan Erzurum, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasında yapılan 93 Harbi (1877-1878) sonucunda 1878 tarihindeki Edirne Mütarekesi'yle Ruslara teslim edilmiştir. 1878 tarihinde imzalanan "Berlin Antlaşması ile Doğu vilayetlerinde Ermeniler lehine ıslahatlar yapılmasına dair hüküm konulması Erzurum şehri için adeta bir felaketin başlangıcı olmuştur." Bu dönemde Erzurum'daki Ermeni okulları adeta bir propaganda aracı haline gelmiştir.⁵ II. Abdülhamid'in bu dönemde okullaşmaya önem vermesi ancak yeterince denetimin sağlanamadığı bu okullar Ermeniler için bir propaganda yuvasına dönüşmüştür.

Erzurum vilayeti, Müslim ve Gayrimüslümlerden oluşan bir toplum yapısına sahipti. 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı uygulamasında sadece erkek nüfusun sayıldığı 1847 sayımına göre Erzurum Sancağı'na ve bu sancağa bağlı on kazada "(Erzincan, Erzurum, Tercan, Bayburt, İspir, Pasin-i Ulyâ, Şiran, Tortum, Kiğı ve Pasin-i Sufla/Mecinkerd) 78447 Müslüman reayaya karşılık 27182" gayrimüslim yaşadığı tespit edilmiştir.⁶ Salmelerden elde edilen verilere göre Erzurum Vilayeti ve kazalarına dair nüfus kayıtlarına aşağıda tabo halinde verilmiştir. Tablo1.1'den de anlaşılacağı üzere Müslüman nüfusun

³ Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2010), 1.

⁴ Küçük, *İslam Ansiklopedisi*, 324.

⁵ Küçük, *İslam Ansiklopedisi*, 324.

⁶ Küçük, *İslam Ansiklopedisi*, 329.

Gayrimüslim nüfusun iki katı kadardır. Fakat dikkat çekici olan ise tabloda Erzurum Sancağı'na bağlı Hınıs Kazası'nda Gayrimüslim nüfus Müslüman nüfusun iki katından fazladır. Dikkati çeken bir diğer nokta ise nüfusa oranla mekteb sayıları ve öğrenci sayısının çok az olduğudur.

Tablo 1.1. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Vilayeti ve Bağlı Kazaların Nüfusu

Bulunan Yer	İslam	Hristiyan	Toplam
Erzurum	20386	10030	30416
Hınıs	700	3000	3700
Keskim	4060	1612	5682
Tercan	5887	2713	8600
Kığı	12764	5160	17924
Bayburt	9008	2660	12318
Bayezid	4025	1475	5500
Eleşkird	4710	2200	6910
Karakilise	3450	1470	4920
Erzincan	13137	5126	18263
Kemah	4957	1869	6926
Patnos	850	250	1100

Kaynak: (H.1288-M.1871Erzurum Salnamelerine Göre Erzurum Nüfusu, s.141-146)

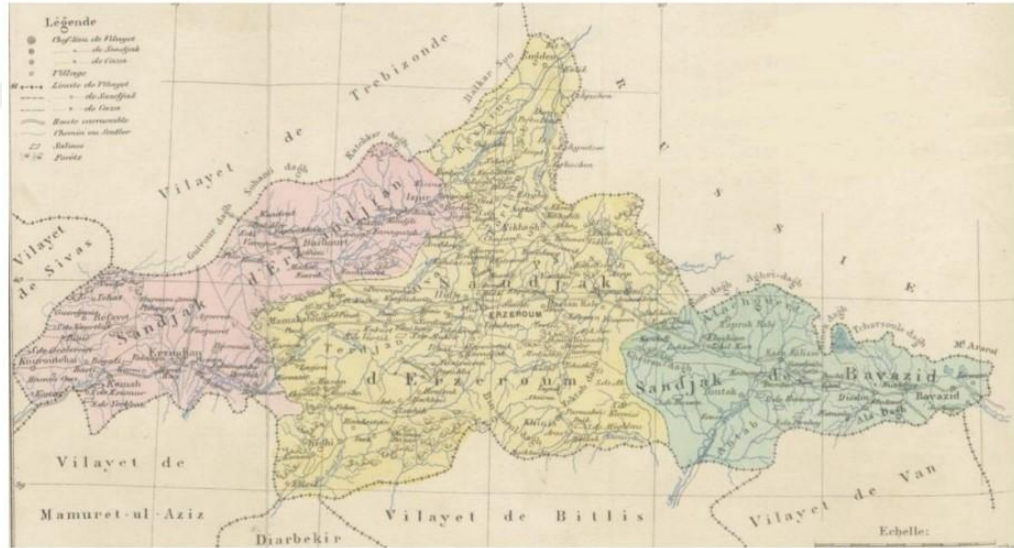
Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimin, nezaretlerin ve vilayetlerin yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyata salname adı verilmiştir. Kelime Farsça sâl(yıl)- nâme (yazılı şey, mektup) kelimelerinden meydana gelmiş olup bu eserlere “nev-sâl” da denilmiştir. İlk salname 1263 (1847) yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından çıkarılmıştır.⁷ Salnameler, Osmanlı Devleti eğitim ve kültür tarihi açısından çok önemli ve zengin kaynaklar arasındadır. Salnameler bir yıl içinde olan önemli olayları tespit etmek için düzenlenir ve günümüzde yıllık anlamına gelmektedir. Ayrıca genel olarak bir vilayetin bütün ayrıntıları hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Bu salnameler tarih, coğrafya, kültür, ekonomik yapı ve sosyal yapı gibi bilgiler içermektedir. Bu bilgiler mikro tarih çalışmaları açısından oldukça önemlidir. Salnameler kendi içinde birkaç kategoriye ayrılabilir. Bunlar: Devlet salnameleri, Vilayet salnameleri Resmi kurum ve kuruluşlara ait salnameler, Özel konulu, kişi ve kuruluşlara ait salnameler ve Cumhuriyet dönemi salnameleri gibi gruplara ayrılmaktadır.⁸

⁷ Bilgin Aydın, “Salname”, *İslam ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, Cilt 36, 2002), 51-54.

⁸ Aydın, “Salname”, 36/51-54.

Maarif Salnameleri, Maarif Nezareti tarafından altı adet salname olarak hazırlanmıştır. Bunlar: 1316(1898)-1317(1899)-1318(1900)-1319(1901) ve 1321(1903) tarihli salnameler olup H.1320 (1902) yılına ait beşinci salnameye ulaşılamamıştır. Bu belgeler, ülkenin eğitim durumunu rakamsal olarak ve toplu biçimde gösterdikleri için, eğitim sorunlarının daha iyi anlaşılıp değerlendirilmesine katkı sağlamıştır. Maarif Salnamelerinde vilayetlerde bulunan eğitim kurumları, memurları, eğitim programları, okulların isimleri, öğretmenleri, okullarda okutulan dersler, Müslim ve Gayrimüslim öğrenci sayıları vb. bilgiler aktarılmıştır.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Maarif Sâlnâmelerine göre Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancak ve kazaların (Pasinler, Bayburt, Kiğı, Keskim, Hınıs, Erzincan, Kemah, Pülümür, Bayezid, Eleşkird, Tutak) eğitim durumu, resmi veriler ışığında incelenmiştir. Belgeler ve tablolardan, Müslüman halkın yanı sıra Osmanlı vatandaşı olan azınlıkların da kendi çocuklarının eğitimine önem verdikleri açıkça görülmektedir.

Şekil 1.1. 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari Taksimatı (Kaynak: Mehmet Çetin, 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu, MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, 2021, 506)

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI DEVLETİ'NDE EĞİTİME DAİR DÜZENLEMELER

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyıl sonrasında görülmeye başlayan yenilik hareketleri III. Selim Dönemi'nde (1789-1807) Nizamı-ı Cedid (yeni düzen) ile bir başlangıç yapılmış denilebilir.⁹ Osmanlı Devleti Tanzimat öncesi (17. yy. ve 19. yüzyıla kadar) Avrupa devletlerinin üstünlüğünü sadece askeri alanda görmüş ve bu alanda ıslahat yapmayı yeterli bulmuştur. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında kaybedilen üstünlüğün yeniden kazanılabilmesi için yalnızca askeri alanda yapılan ıslahatların yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Islahatların her alanda gerçekleştirilmesi gerektiği öngörülmüştür. Bunun en temel yolu ise toplumun eğitiminden geçmekteydi. Bu amaçla, imparatorlukta klasik eğitimin yanı sıra Batı tarzında yeni bir eğitim anlayışı geliştirilmeye başlanmıştır.¹⁰ İmparatorlukta eğitimin modernleşme çabalarının ilk adımı II. Mahmud Dönemi'nden (1808-1839) itibaren atılmıştır. 5 Şubat 1839 tarihinde Meclis-i Umûr-ı Nâfia (Ziraat ve Sanayi Meclisi) tarafından hazırlanan Raporda; varolan askeri ve sivil mekteblerden bahsedilerek bu eğitim kurumlarının, kuruluşundan sonra program eksikliğinden dolayı bozulmaya başladığı rapor edilmiştir. Layihada ayrıca mevcut kargaşa ve usulsüzlüklerin sebepleri üzerinde durulmuş ve bu eksikliklerin giderilebilmesi amacıyla, bir düzen ve denetime ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Bu okullara nizam/düzen vermek için 1845'te bir layiha (kurul) kurulmasına karar verilmiştir. "Meclis-i Muvakkat (Geçici Eğitim Meclisi) kurulmuş, başkanlığına da Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin bir üyesi olan Abdülkadir Bey getirilmiştir. Meclis-i Muvakkat üyeliklerine ise şu isimler getirilmiştir: Meclis-i Vâlâ üyesi Muhib

⁹ Metin Menekşe, "1889-1890 Yıllarında Osmanlı Devleti'nde Mevcut Olan Rüşdiye Mekteblerine Dair Tespit Edilen Bir İstatistin İncelenmesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, Muğla, 2022, 674.

¹⁰ Ramazan İde, *Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdulhamid Dönemi Eğitim Politikaları* (İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2017), 9.

Efendi, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyesi Arif Hikmet Bey, Vak'anüvis Esat Efendi, Fetvâ Emîni Arif Efendi, Mütercim-i Evvel Fuad Efendi, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyesi ve Mekteb-i Harbiye Nâzırı Emin Paşa.”¹¹ Bu çalışmalar Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) de devam edilmiştir.¹² Bu dönemde Osmanlı eğitimi hakkında Fransız Eğitim Bakanı Victor Duruy yazılar kaleme almıştır. Hazırladığı raporda, her kademedede okulların açılmasını, orta ve yükseköğretime mutlaka önem verilmesini ve bu okullara Osmanlı Devleti'nin tüm tebaasının çocuklarının devam etmesinin sağlanmasını tavsiye etmiştir.¹³ 1869 Maarif Nizamnamesi II. Abdulhamid döneminde sistemli ve merkezi bir yapıda uygulanmaya çalışılmıştır. Bu Nizamname, İmparatorluk düzeyinde bir halk eğitim sisteminin ayrıntılı planı, büyük ölçüde Fransız eğitim bakanının sunduğu rapora dayandırılmıştır.¹⁴

1.1. Dönemin Eğitim Kurumları

1.1.1. Sıbyan Mektepleri

Osmanlı Devleti'nde medrese eğitiminden sonra gelen ve eğitim-öğretimin ilk basamağını oluşturan sıbyan mektepleri (ilkokul)'dir. Sıbyan kelimesi Arapçadaki “صبي/sabi” sözcüğünden türemiş olup çocuk manasındadır.¹⁵ Sıbyan Arapçada küçük erkek çocuk manasına da gelir.¹⁶ Abbasi Devleti döneminde küttab adıyla anılan mekteblere Karahanlılar veya Selçuklular'da sıbyan mektebi denilmiştir.¹⁷ Selçuklulardan devralınan bu okulların Osmanlılar tarafından bu mekteblere dârü'tta'lîm, mektebhâne,

¹¹ Filiz Ünal, *Maarif Salnamelerine Göre İstanbul'da Eğitim-Öğretim (1898-1903)*, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 6.

¹² Sevinç Ezen, *Maarif Müfettişliği (1876-1918)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1.

¹³ Sibel Hayta, *1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 53.

¹⁴ Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim* (İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2005), 216.

¹⁵ Fatma Issa, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 3.

¹⁶ Turgut Subaşı, “Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Maarif-i Umumiye Nezareti'nin Kuruluşu”, *Akademia, INTE*, Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi (2011), 751.

¹⁷ Bozkurt, “Medrese”, *İslam Ansiklopedisi*, 326.

muallimhâne, mahalle mektebi, taş mekteb, darüilm, mekteb-i ibtidaiyye gibi adlarla da anılmıştır.¹⁸

Vakıflar tarafından yaptırılan sıbyan mektepleri hemen hemen her şehir, kasaba ve mahallede kurulmuştur. Bu okullarda sadece kız veya erkek çocuklara mahsus bulunduğu gibi kız ve erkek çocuklarının karışık ders aldıkları okullar da bulunmuştur. “Bu mekteplerin asıl amacı Müslüman çocuklara okuma-yazma öğretmek, Kur’an-ı Kerim’i öğretmek ve dini bilgileri vermektir. Bu mekteplerde okutulan dersler ise şunlardır: Kur’an, Elifba, Tecvid, İlm-i hal, Türkçe, Hat (yazı).”¹⁹ Bu dersler Türkçe olarak okutulurdu. 4-5 yaşındaki çocuklar Âmin alayı (tören) ile okula başlardı. Sıbyan mekteplerinin öğretmenleri genellikle mahalle veya cami imamı oluyordu. İmamın eşleri de genellikle kız öğrencilerine öğretmenlik yapardı.²⁰

Kısaca bahsettiğimiz sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesinin ilk adımı II. Mahmud döneminde 1824 tarihli Tâlîm-i Sıbyan adlı talimatnamesi ile yapılmıştır. Bu Talimatnâme ilköğretimde yapılan ilk reform hareketi olarak görülmüştür. Talimatnâmedeki ilköğretim zorunluluğu ilk başta tüm İmparatorluğu kapsamamaktadır, sadece İstanbul ve Bilâd-ı Selase (Üsküdar, Eyüp, Galata) içindeki çocukları kapsamaktadır.²¹ Buradan anlaşılacağı üzere taşra sıbyanlarını kapsamamaktadır. Daha sonra “1869 Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi ile maarif sistemi yeni bir nizama sokulmuş ve sıbyan mektepleri de bu nizama dahil edilmiştir. Bu nizama göre:

- 1) Her köy ve mahallede en az bir sıbyan okulu bulunacaktır.
- 2) Sıbyan okullarını süresi üç yıldır.
- 3) Devam mecburiyeti kızlar için 7-11; erkekler için 6-10 yaşları arasındadır.

¹⁸ Zülfü Demirtaş, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:17, Sayı 1, Elâzığ (2007), s.174.

¹⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 47.

²⁰ Demirtaş, *Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi*, 174.

²¹ Muhammed Ali Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2014), 59.

4) Bir köy veya bir mahallede iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri erkeklere diğeri kızlara tahsis edilecektir.”

II. Abdulhamid döneminde hazırlanan Anayasa da (Kanun-ı Esasi) ilkokul taşra sıbyanları da dahil zorunlu tutulmuştur.²² II. Abdulhamid devrinde İmparatorlukta yaklaşık 10000 okul inşa edildiği tahmin edilmektedir.²³

1.1.2. Medreseler

Medrese sözcüğü okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek için tekrarlamak manasına gelir. Bu sözcük ders (dirâse) kökünden bir mekân ismidir. Medine’ye hicretten sonra Peygamberimiz döneminde Kur’an eğitiminin yapılması hususunda dârülkurra adı verilen bir evin ilk medrese olarak görüldüğü ileri sürülmüştür. Fakat ilk medresenin nerde ve ne zaman inşa edildiği konusunda farklı görüşler” mevcuttur. “Corcî Zeydân bazı Batılı araştırmacıların medreselerin kuruluşunu Abbasi halifesi Me’mun’nun Horosan valiliği dönemine kadar götördüklerini, ancak kendisinin bu bilgiye İslam tarihi kaynaklarından teyit edemediğini belirtmiştir.”²⁴

Geleneksel İslamî eğitimin en önemli kurumlarından biri medresedir. “Medresede hoca/alim/müderres eğitimin temel taşıdır. Aynı zamanda ulema ilim-irfan öğretmek dışında devlet yönetiminin de üç ayağından (seyfiye, kalemiye, ilmiye) birini oluşturmaktadır.”²⁵ İmparatorluk içinde yükseköğretim kurumları arasında yer alan medreselerin en önemli görevlerinden biri, ilmiye sınıfını yetiştirmektir. Osmanlı Devleti, bu medreselerde öğretmenleri, din adamlarını, hakimleri ve idarecileri devlet kademelerinde istihdam etmek üzere eğitmiştir. Bu manada medreselerin İmparatorluk için büyük önem arz ettiği anlaşılmaktadır.

XX. yy. sonuna kadar varlığını sürdüren medreseler “sıbyan mektebinden sonra ortaokul, lise, yüksekokul ve üniversite eğitimine denk gelmektedir. Medreselerde İslam kimliği sebebiyle sadece müslümanların

²² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 63-67.

²³ C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, 130.

²⁴ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, Cilt:28, 2003), 323-324.

²⁵ İde, *Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdulhamid Dönemi Eğitim Politikaları*, 48.

eğitim gördüğü bir eğitim kurumu özelliği” taşır.²⁶ Bu medreselerin İslam dünyasında resmi bir kurum olarak kurulup gelişmesi ise Büyük Selçuklular döneminde Nizamülmülk tarafından yapılan Nizamiye Medreseleridir. Selçuklular Anadolu’ya hâkim olduktan sonra birçok medrese miras bırakmıştır. Anadolu’da beylikler (XIII. ve XIV. yüzyıllar) döneminde de çok sayıda medrese inşa edilmiştir.

Anadolu Selçuklu Devleti (XI. ve XIV. yy.) döneminde bir eğitim-öğretim kurumu olan medreseler kurulmaya devam edilmiştir. Bu medreselerde Tefsir, Kur’an-ı Kerim, Hadis gibi dini ilimler haricinde astronomi, tıp gibi akli ilimler de okutulmuştur. Akli ilimlerin okutulduğu bu medreseler, Batı dünyasında büyük bir etki uyandırmıştır. Öyle ki, Hristiyan din adamları buradan edindikleri bilgileri kendi memleketlerine taşımışlardır. Özellikle hem babası hem de dedesi kadı olan İbn Rüşd’ün düşünceleri, Batı üzerinde derin bir etki bırakmış ve “burada doğan Averroizm (İbn Rüşdçülük) akımı, kilise tahakkümünün ve skolastik düşüncenin sarsılmasında önemli bir rol oynamıştır.”²⁷

İslam dünyasında eğitimin en önemli kurumlarından birisi olan medreselerin inşası Osmanlı Devleti’nde de devam edilmiştir. Devletin kuruluş döneminde yapılan ilk medrese Orhan Gazi tarafından 1331’de İznik şehrinde açılmıştır. Devletin bu medreselerde eğitim veren ilk müderrisi ise Davud-i Kayseri’dir. İmparatorluğun hemen hemen her yerinde medrese mevcuttur. Erzurum Vilayeti’nde İmparatorluğun çöküşüne kadar 110 medrese kurulmuştur.²⁸ Medreselerde okutulan dersler ise Kelam, Fıkıh, Kur’an-ı Kerim gibi dini ilimlerin yanında akli ilimlerdir.²⁹ Vakıflar tarafından masrafları karşılanan medreselerde varlıklı-varlıksız isteyen herkesin barındırıldığı ve eğitildiği kurumlardır.³⁰ Bu okullarda okutulan derslerin yazı dili Arapça olup

²⁶ Bayram Özkaya, *Osmanlı Maarif Salnamelerine ve Düsturlarına göre Rumeli’deki Azınlık Okulları*, (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 13.

²⁷ Bozkurt, “Medrese”, *İslam Ansiklopedisi*, 326-327.

²⁸ Ömer Döşemetaş, “Erzurum Vilayet Salnamesine Göre H. 1310/1892’de Erzurum Vilayeti”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 70, Erzurum (Ocak 2021), 447.

²⁹ Ahmet Ulusoy, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 20.

³⁰ Mehmet Birekul, “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Eğitim ve Konya Medreseleri”, *Uluslararası Sosyal Bilgiler Dergisi* Sayı 5, (Konya, 2015), 85-98.

konusma dili Türkçe'dir.³¹ Medreseler Osmanlının modernleşme döneminde de devam ettiği görülmüştür. Hatta günümüzde camilerin yanında yapılan medreselerde ya da cami içinde ve halk eğitim merkezlerinde verilen Kur'an kursları medreselerin devamı niteliğindedir.

1.1.3. İbtidai Mektebler

Tanzimatçılar, dini eğitimin görüldüğü sıbyan mektetlerinin ilköğretim kademesi için yetersiz olduğunu görmüştür. Ancak kökten bir ıslahat halk tarafından tepkiye yol açabilirdi. Bunun yerine yeni bir programın uygulanmasını benimsemiştir. Tanzimatçılar eskiye dokunmadan yenisini yapmak siyasetini uygun bularak 1872'de sıbyan okulları seviyesinde ibtidaî nümune mektebinin açılmasını uygun bulmuştur.³² Bu şekilde yapılan bir uygulanma ise ilköğretimde ikili sistem ortaya çıkarmıştır. 1882'den sonra Maarif Nezareti bu ikili sistemi kaldırmak için, ibtidai okullara yönelmiştir. Böylece sıbyan mektepleri taraftarlarının ilköğretimin modernleşmesine karşı direnmeleri zayıflamıştır.

II.Abdulhamid döneminde uygulanan Osmanlıcılık siyaseti ilköğretim kademesinde de uygulanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde devletin hemen hemen bütün kaza ve kasabalarında yaptırılan ibtidai mekteplerde Müslüman tebaa çocuklarının yanı sıra Gayrimüslim tebaa çocuklarının da eğitilmesi ile ilgili alınan kararlar, ilköğretimde ve ortaöğretimde de uygulanmıştır.³³ Bu dönemde ibtidai mekteplerin masrafları vakıflar tarafından karşılanmıştır. Gayrimüslim cemaatlerin mekteplerinin masrafları ise kilise tarafından karşılanmıştır. İbtidai mekteb ile ilgili Emrullah Efendi'nin Mebusan Meclisine sunmuş olduğu Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-u Muvakkatı'nı (ilköğretim geçici kanunu) kendisi bizzat çıkarmış olup ilköğretimin zorunlu ve parasız olması gibi kararlar alınmıştır. İbtidai ve Rüşdiye adlarıyla mevcut olan okullar Mekatib-i İbtidaiye-i Umûmiye adı altında birleştirilmiştir. İlköğretimin eğitim süresi altı yıl olarak belirlenmiştir. İlköğretim, her dönemi 2 yıldan oluşan üç devreden oluşmuştur.

³¹ Ulusoy, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, 44.

³² Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 68.

³³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 69.

Bu sisteme göre; ilk kısım (2 yıl) devre-i ula, orta kısım (2 yıl) devre-i mutavassıta, yüksek kısım (2 yıl) devre-i aliye'dir.³⁴

İbtidai mekteblerin süresi 3 yıllık olan şubelerinde şu dersler okutulmaktadır: “Kur'an, Elifba, Tecvid, İmla, Ahlak, Kıraat, Sarf-ı Osmani, Mülahhas Tarih-i Osmani, Hesap, Hüsn-i Hat ve Muhtasar Coğrafya-yı Osmani dersleridir.”³⁵

1901 yılında padişahın talimatıyla Erzurum'da 49 adet ibtidai okulun açılması kararı alınmıştır.³⁶

1.1.4. Rüşdiye Mektebleri

Rüşdiye kelimesi Arapça rüşd kelimesinden türetilmiştir.³⁷ Rüşdi sözlük anlamı rüşde vasıl olan çocuklara mahsus anlamına gelmektedir. Rüşdiye ise ibtidaiden sonra ve idadiden evvel olan mektebtir.³⁸ Ortaöğretime denk gelen rüşdiye mekteblerin açılması II. Mahmud döneminin sonlarına doğru denk gelmektedir. 1838'de kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia, mahalle/sıbyan mekteblerinin üzerinde yer alacak ve Selâtin-i İzam mektebleri adıyla yükseköğretime öğrenci yetiştirecek ortaöğretim kurumlarının açılmasını teklif etmiştir.³⁹

Osmanlı modernleşme döneminde sivil memur yetiştirmek için açılan ilk rüşdiye mektebi, II. Mahmud zamanında (1839 'da) 2 yıl olarak eğitim-öğretime başlayan Mekteb-i Ulum-i Edebiye ve Mekteb-i Maarif-i Adliye'dir. İmparatorlukta modernleşme dönemi sivil eğitim alanında en eski modernleşme kurumu rüşdiyelerdir.⁴⁰ Bu açılan rüşdiyelerin bir diğer özelliği de devlete memur yetiştirmek için açılan mesleki niteliği olan bir okul olma özelliğidir. “1846 yılında Mekatib-i Umumiye Nezareti'nin kurulması ve rüşdiyelerden iyi

³⁴ Muhammed Ali Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteblerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2014), 58.

³⁵ Karataş, *Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 230.

³⁶ Karataş, *Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 231.

³⁷ Issa, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektebleri (1851-1878)*, 13.

³⁸ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005), 664.

³⁹ Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, Cilt 35, 2008), 300-303.

⁴⁰ Selda Nur Mermertaş, “Osmanlı Devleti'nin İlk Modern Mekteblerinden: Dâru'l-Maârif”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, Ankara (2021), 79.

bir sonuç alınmasıyla rüşdiyelerin sayılarının arttırılmasına karar verilmiştir. 1867'ye kadar sadece Müslüman öğrenci alınırken bu tarihten sonra Hristiyan çocuklarda alınmaya başlanmıştır.”⁴¹ Bu dönemde açılan ilk rüşdiyelerde sadece erkek çocuklar okutulurken daha sonra kız çocuklarına yönelik İstanbul'da 1859 tarihinde ilk kız rüşdiye olarak Cevri Kalfa İnas Rüşdiye'si açılmıştır.⁴² “II. Abdülhamid tahta çıkışından önce rüşdiye sayısı 9'a çıkarılmıştır.” Bu okullarda toplamda 1178 talebe okutulmuştur.⁴³ II. Abdulhamid döneminde rüşdiyelerin İmparatorluğun hemen hemen her vilayetinde açılmıştır. Bu dönemde Doğu bölgesinde olan Erzurum Vilayeti'nde toplamda 4 rüşdiye açılmıştır. Bu sayı 1906-1907'ye gelindiğinde 5'e çıkmıştır.⁴⁴ Eyaletlere bakıldığında 1877 yılı itibarıyla 400 kadar olan rüşdiyelerin sayısı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaş'ı sonucunda büyük toprak kaybedilmesi nedeniyle 277'ye kadar düşmüştür.⁴⁵ Savaşın getirdiği mali güçlüklerle rağmen devlet rüşdiye yapımına bütçe ayırmıştır. II. Abdulhamid döneminde bütün olumsuz şartlara rağmen eğitime büyük önem verilmiştir.

Rüşdiye mekteblerinin açılması gerekliliği kadar bu okullarda ders verecek olan öğretmen ihtiyacının da karşılanması gerekmiştir. Bu öğretmenleri yetiştirmek için Dâr-ül-muallimîn açılması kararı alınmıştır. Buradan yetişen öğrenciler muallimliğe elverişli olmadığından Erzurum gibi vilayetlerde öğretmen ihtiyacının karşılanması için hariçten öğretmen ataması yapılmıştır.⁴⁶ Nüfusu az olan yerlerde veya rüşdiye okullarının kurulması için yeterli bütçesi olmayan yerlerde ise Nîm Rüşdiye (Nısf-ı Rüşdiye) kurulmasına karar verilmiştir.⁴⁷ Bu yarı rüşdiye mekteb sistemi halkın ve memurların katkılarıyla hizmet verilmiştir.

⁴¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 93.

⁴² Yurdal Demirel, “Bayburt'ta Modern Bir Eğitim Kurumu: Bayburd Rüşdiyesi”, *Erdem ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı 73, Mardin (2017), 43-64.

⁴³ Hatip Yıldız, “II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Diyarbakır, 2016, 117.

⁴⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 103-104.

⁴⁵ Mine Çağır vd., “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, Cilt:4, Sayı 11, Antalya, 21-23 Ekim (2017), 67.

⁴⁶ Serkan Doğanay-Abdullah Köse, “Aşkale'nin Fonksiyonel Özellikleri ve Fonksiyonel Sınıflandırmadaki Yeri”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Erzurum, Cilt 5 (2011), 240.

⁴⁷ Issa, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası'nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)*, 24.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında 536'sı resmî, 692'si gayrimüslim ve 100'ü yabancı olmak üzere toplam da 1.328 adet rüşdiye mektebi mevcuttu. Bunlardan resmî mekteblerde 29.885 erkek, 5.440 kız öğrenci; Gayrimüslim mekteblerinde 48.818 erkek, 22.064 kız; yabancı mekteblerde ise 9.140 erkek, 3.472 kız olmak üzere toplam da 118.819 öğrenci eğitim almaktaydı.⁴⁸ 1869 Nizamnamesi'ne göre bu okullarda uygulanan ders programı şöyledir: “Mebadi-i Ulumu-ı Diniye, Lisan-ı Osmani Kavaidi, İmla ve İnşa, Tertib-i Cedid üzere Kavaid-i Arabiye ve Farsiye, Tersim-i Hudut, İlm-i Hesap, Defter Tutma Usulü, Mebadi-i Hendese, Tarih-i Umumi ve Tarih-i Osmani, Coğrafya, Jimnastik, rüşdiyenin bulunduğu bölgede kullanılan ikinci dil, ticaret merkezlerinde isteyen öğrenciye dördüncü sınıfta Fransızca'dır.”⁴⁹

1.1.5. İdadi Mektepleri

İdadi kelime kökeni olarak Arapçadan gelmektedir.⁵⁰ İdadi, hazırlamaya ve müstait (kabiliyetli, anlayışlı, akıllı) olacak bir hale getirmeye mahsus anlamına gelmektedir. Mekteb-i İdadi ise Şakirdan Mekteb-i Aliyeye ve darülfünuna girebilecek hale getirmeye mahsus anlamına gelmektedir.⁵¹

İdadi mektebler, Tanzimat Dönemi'nin ilk yıllarında Batı tarzı okulların hazırlık sınıfları olarak kullanılmıştır. Ayrıca, 1847'de faaliyete geçen rüşdiyelere öğrenci hazırlamak amacıyla ayrılan sıbyan mektepleri de idadi olarak adlandırılmıştır.⁵² İdadi mektepleri, önceleri sivilden ziyade askeri okullarda okutulan talebelerin eksik bilgilerini tamamlamak için hazırlık sınıfı olarak kullanılmıştır. Özellikle Harp Okulu'na ve Askeri Tıbbiye'ye girecek olan talebeleri yetiştirmek için açılmıştır.⁵³ Tanzimat Dönemi'nin sonlarına doğru, rüşdiyelerin üstünde ve yüksekokullara öğrenci yetiştirecek sivil ortaöğretim kurumlarının bulunmaması nedeniyle, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi

⁴⁸ Demirel, *Bayburt'ta Modern Bir Eğitim Kurumu: Bayburd Rüşdiyesi*, 45.

⁴⁹ Çağır vd., *1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri*, 70.

⁵⁰ Hacı Salman, *İdadi Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Ana Bilimdalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 3.

⁵¹ Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 130.

⁵² Cemil Öztürk, “İdadi”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, Cilt 21, 2000), 464.

⁵³ Hikmet Yıldız, *Erzurum Lisesi Üzerine Tarihsel Bir İnceleme* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 12.

ile sivil ortaöğretim kurumları olarak kabul edilen İdadi Mektebler'in açılmasına karar verilmiştir.⁵⁴ 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde idadilerin kurulmasına karar verilmesine rağmen maddi imkansızlıklardan dolayı 1873'te ancak açılabilmiştir.⁵⁵ İlk idadi olarak Mülki İdadi açılmıştır. İdadilere öğretmen yetiştirmek içinde Darülmualimin'de idadi şubesi açılmıştır. Ayrıca idadilere önem verildiği gibi binaların mimarisine de önem verilmiştir. Bu okulları inşa etmek için Paris'ten projeler getirilip vilayetlerde Fransız okulları tarzında yaptırılmıştır.⁵⁶

II. Abdulhamid döneminde İdadi Mektebler'in gelişmesinde önemli adımlar atıldı. Bu mekteblerin “taşrada gelişmesinin temini için vilayet gelirlerinin bir kısmı hisse-i maarif olarak tahsis edilmiştir. Böylece idadilerin sayısında hızla artış görülmüştür.”⁵⁷ “1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi, Osmanlılık politikası doğrultusunda, Müslim ve Gayrimüslim Osmanlı tebaasını kaynaştırmak ve ortak bir kültürle yetiştirmek amacıyla sancak merkezlerinde çift öğretim dili bulunan bir okul” açılmasını planlamıştır. Bu okullarda, 4 yıllık rüşdiyelerin üzerine 3 yıllık bir eğitim eklenerek ortaöğretimin süresi rüşdiye ile 7 yıla çıkarılmak istenmiştir. Ancak, bu proje 1873'e kadar hayata geçirilememiştir. Daha sonra, 19 Aralık 1873 tarihinde İstanbul'da Darü'l Maarif'in yerine ilk Mülki İdadi açılmıştır.⁵⁸ Hane sayısı 1000'i aşan bölgelerde kurulan idadilerin öğrenim süresi 3 yıl olarak kararlaştırılmıştır. Bu okullarda verilen dersler ise şunlardır: “Arabî, Kavâidi-i Osmaniye, Farisî, Tarih-i Umûmiye-i Osmani, Kıraat ve Kitabet-i Türkî, Cebir-i Ali, Mükemmel Hesap, Jimnastik, Coğrafya-yı Umûmiye-i Osmani, Mükemmel Hendese, Resim ve Tarama, Müsellesat, Fransızca, İngilizce ve Almanca”dır.⁵⁹

Maarifperver olarak anılan II. Abdulhamid döneminde, eğitimin tüm kademelerinde olduğu gibi lise düzeyinde olan idadi mekteblerin de her yerde açılmasına önem verilmiştir. 1888'de İdadilerin öğretim süresinin dört yıla

⁵⁴ Öztürk, “İdadi”, 21/465.

⁵⁵ Derya Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 3.

⁵⁶ Bayram Özkaya, *Osmanlı Maarif Salnamelerine ve Düsturlarına göre Rumeli'deki Azınlık Okulları* (Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 11.

⁵⁷ Öztürk, “İdadi”, 21/465.

⁵⁸ Salman, *İdadi Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi*, 16.

⁵⁹ Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*, 99.

çıkarılması, vilayet merkezlerinde gündüzlü olarak açılmış idadilerin köy ve kasaba çocuklarının öğretimden yararlanması için yatılıya çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca idadi bulunan yerlerdeki rüşdiyeler idadilerle birleştirilmiştir. Böylece idadilerin süreleri yeniden belirlenince taşra idadileri beş ve yedi yıllık olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu dönemde mali zorluklar olmasına rağmen “Erzurum'da biri mülkî, diğeri askerî olmak üzere iki idadi mektebi” faaliyet göstermekteydi. Ancak mali sıkıntıların devam etmesi nedeniyle Erzurum İdâdî'sinde öğretim süresi 7 yıla uzatılmıştır. II. Abdulhamid döneminin sonlarına doğru, 120 kişilik kapasiteye sahip olan “mülkî idadide 400 öğrenci eğitim alırken, askerî idadide ise öğrenci sayısı 236'dır.”⁶⁰

1.1.6. Sultaniler

28 Şubat 1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlere verilen hakların genişletilmesi, “her alanda olduğu gibi eğitim alanında da etkisini göstermeye başladı. Bu düzenlemenin amacı, Gayrimüslim ve Müslim tüm Osmanlı tebaasının eşit şartlar altında eğitim hizmetlerinden faydalanmasını sağlamaktı. Ancak, Müslim ve Gayrimüslim çocuklarının rüşdiye ve sıbyan okullarında birlikte eğitim alması sakıncalı bulunmuştur. Bunun yerine, bu uygulamanın daha yüksek öğretim kademelerinde yapılması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda, 1848 yılından itibaren rüşdiye ile yüksek öğretim arasında eğitim veren Mahrec-i Aklam, Darülmaarif ve bazı hazırlık sınıflarının” açılmasına karar verilmiştir.⁶¹

Eğitimin dördüncü basamağını oluşturan sultaniler, Genel Eğitim Tüzüğüne göre, sadece vilâyet merkezi olan şehir veya kasabalarda açılacaktır. İdadi mekteplerde olduğu gibi sultanilerde de sadece erkek öğrenciler eğitim görecekti.⁶² 1868 tarihinde ilk sultani olan Mekteb-i Sultani (Galatasaray Mekteb-i Sultanisi) İstanbul'da açılmıştır. Bu okul Fransız ıslahat programının ilk ürünüdür. Tanzimat projesi olan Mekteb-i Sultani, Osmanlı tebaası olan Müslim-Gayrimüslim ayrımı yapılmadan herkes için açık

⁶⁰ Karataş, *Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 232.

⁶¹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 133-134.

⁶² Mehmet Öznur Alkan, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim, Türkiye Araştırma Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, 9-84.

tutulmuştur.⁶³ “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ne göre vilayet merkezlerinde Sultani mekteblerin açılması kararlaştırılmış” fakat uygulamaya geçirilmemiştir.⁶⁴ Ancak Emrullah Efendi’nin nazırlığı döneminde vilayet merkezlerindeki 10 idadi, sultaniye ye çevrilmiştir. Bu okulların eğitim süresi 5 yıl olup bilgi seviyesi düşük olan öğrenciler için 3 yıl hazırlık sınıfı oluşturulmuştur. Böylece bu okulların eğitim süresi 8 yıl olmuştur. Mekteb-i Sultanilerin eğitim dili Fransızca’ydı. Daha sonra okulun eğitim dili Türkçe yapılmıştır. Bu okullara her millettten öğrenci alınması kararlaştırılmıştır. Mekteb-i Sultanilerde okutulan dersler ise şunlardır: Lisan-ı Osmani, Ulum-ı Diniye, Tarih, Tarih-i Kadim, Hesabı Nazari, Nebatat, Coğrafya, Hayvanat, İlmül Arz, Cebir, Hıfzıssıhha, Müsellesat-ı Müsteviye, Resmi Hat, Resim, Hendese, Mantık, Arabi, Felsefe, Farisi, Lisan-ı Ecnebi, Matematik, Terbiye-i Bedeniye, Mekanik, Kozmografya, Kimya, Fizik, Usul-i Defteri ve Tatbikat-ı Fenniye’dir.⁶⁵

1.1.7. Darülfünûn

Orta çağ’da üniversite bir lonca örgütlenmesi olarak doğmuştur. Bu dönemde üniversite hem düşünce olarak hem de sosyo-ekonomik yapısı ile dini kurumlar ile iç içe geçmiştir. Ekonominin gelişmesi eğitimin gelişmesi ile paraleldir. Üniversite, Avrupa’nın ekonomik canlanma görülen şehirlerinde doğmuştur. Bu dönemde ekonominin en güçlü olduğu yer İtalya’dır. Burada kurulan Bologna Üniversitesi’ne İtalya’nın değişik bölgelerinden çok sayıda öğrenci eğitim görmek için gelmiştir. Bologna Üniversitesi hukuk eğitimi alanında ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Hristiyan İlâhiyatı alanında da Paris Üniversitesi Avrupa’nın ilk üniversite deneyimlerindendir.⁶⁶ Buralarda kurulan bu üniversiteler ilk başlarda kilisenin denetiminde olmuştur. Zaman içerisinde eğitim biçimlerini değiştirerek modern üniversitelere dönüşmüşlerdir. Buna

⁶³İbrahim Caner Türk, “Türkiye’de Orta Tahsil’ Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ulus Devlet Türkiye’ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Cilt:52, Erzurum, (2014), 353.

⁶⁴ Özkaya, *Osmanlı Maarif Salnamelerine ve Düsturlarına göre Rumeli’deki Azınlık Okulları*, 12.

⁶⁵ Ebubekir Keklik, “Beyrut’ta Mekteb-i Sultani Projesi: Medrese-i Sultaniye”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Cilt:10, Sayı 2, Çankırı (2022), 251.

⁶⁶ Aydın Demirtaş, *Darülfünundan Üniversiteye Öğretim Üyelerinin Toplumsal Profili (1900-1946)* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul, 2018), 26-29.

mukabil Osmanlı İmparatorluğu'nda üniversite yeni bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.⁶⁷

Üniversite 19. yüzyılda modern bilim merkezi haline gelmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti, üniversite kademesi olan Darülfünûn kuruluşunda yeni bir dünya görüşü üretmek durumundaydı.⁶⁸ Modern dönem Osmanlı tarihinde eğitim açısından üç ana dönem bulunmaktadır: Tanzimat, II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemleri. Bu dönemler, “Tanzimat döneminde rüşdiyelerin, II. Abdülhamid döneminde idadîlerin, II. Meşrutiyet döneminde ise sultanîlerin ön planda olduğu dönemlerdir.”⁶⁹

Üniversite, Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda kurulan bir yükseköğretim kurumudur. “Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti, bilim ve eğitim alanında Batı'ya yönelmiş ve bu süreçte medrese dışında yeni bir kurumun kurulmasına zemin hazırlamıştır.⁷⁰ 18. yüzyılda başlayan bilimsel devrim ve onu takip eden sanayi inkılâbı, Avrupa'nın askerî, siyasî ve ekonomik açıdan güç kazanmasına yol açmıştır. Bu dönemde, Rusya'da geleneksel eğitim kurumlarında yaptığı reformlarla güçlü Avrupa ülkeleri arasına girmeyi başarmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, bu yeni Avrupa ile baş edemeyeceğini fark edince, başta teknik ve askerî alanda olmak üzere alternatif eğitim arayışlarına girmiştir. Askerî alanda yüksek eğitim veren Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun, özellikle teknik eğitim veren öğretmenlerin yetersizliği nedeniyle yabancı öğretmenlere ihtiyaç duymuş, ancak bu öğretmenler, siyasî ya da başka sebeplerle başarısız olmuştur. Tahta geçer geçmez, imparatorluk genelinde yeniden bir yapılanma sürecine giren III. Selim, 1795'te daha kapsamlı bir şekilde Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'u kurmaya karar vermiştir.⁷¹

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti için bir değişim/dönüşüm sürecidir. Devleti yönetenler, modernleşmeyi bir amaç olarak görmüş ve bu amaca ulaşmak için de eğitimin en etkili bir araç olduğuna inanmıştır. Tanzimat

⁶⁷ Duygu Burus, *Millî Mücadele'de Darülfünun* (Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kocaeli, 2019), 2.

⁶⁸ Demirtaş, *Darülfünundan Üniversiteye Öğretim Üyelerinin Toplumsal Profili (1900-1946)*, 37.

⁶⁹ Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim”, 14.

⁷⁰ Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt:10, Sayı 1, (2008), 1.

⁷¹ Seyfî Kenan, “Üniversite”, *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, Cilt:42, İstanbul, (2012), 344.

Dönemi'nde kurulan Darülmaarif rüşdiyelerden üstün seviyede bir özel okul olarak görülmesi nedeniyle rüşdiyeye son sınıf öğrencileri gönderilerek Darülfünûn'a hazırlık okulu yapılmak istenmiştir. İmparatorlukta darülfünun bir gereklilik olarak görülmesi 1846 tarihli layihada (tasarı) dile getirilmiştir. Bu kurumun tüm Osmanlı tebaasını kapsamayı hedeflenmiştir. Ancak diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi bu kurumda da bilgi seviyesi yeterli hoca eksikliği yaşanmıştır. Bu amaçla 1857'de Darülfünûn'a Hoca yetiştirmek için Fransa'ya öğrenci gönderilmiştir. Buradan yetişen hocalardan birisi olan Tahsin Efendi daha sonra Darülfünûn'a rektör olmuştur. Bu dönemde Tanzimatçıların bir kısmı İngiliz yanlısı bir kısmı da Fransız yanlısı olarak ikiye bölünmüştür. Fransa "Osmanlıcılık" ideolojisini lâik eğitim yoluyla teşvik ediyordu. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 80. maddesine göre Darülfünûn, Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk, Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye adlı üç şubeden oluşmuştur. 81-83 maddelerde ise her şubede hangi dersler okutulacağı belirtilmiştir. Derslerin Türkçe okutulması kararlaştırılmıştır. Türkçe ders veremeyen muallimlerin Fransızca okutabilecekleri de kabul edilmiştir.⁷²

1863'te Darülfünûn dersleri başladığında Encümen-i Daniş tarafından hazırlanmış bir tek ders bulunmadığı dikkati çekmiştir. Darülfünûn inşasının bitmesine rağmen burada tam olarak eğitim-öğretime geçilememiştir. Yapılan hazırlıkların yetersiz olduğu anlaşılmaya üzerine, "derslerin ve okutulacak kitapların hazırlanması, halkın eğitimi için gerekli kitapların temini için 1851'de 40 kişiden oluşan Encümen-i Daniş kurulmuştur."⁷³

Darülfünûn fikrinin hayata geçirilmesi diğer kurumlardan farklı olarak 1863'te halka açık konferanslarla geçilmiştir. Ancak idare tarafından artan baskılar, yeterli öğrencinin bulunmaması ve okutulacak kitap eksikliği nedeniyle 1 yıl serbest dersler işlenmiş ve kapanmıştır.⁷⁴ "Islahat Fermanı sonrasında, Fransa'nın desteğiyle 1868'de kurulan Mekteb-i Sultani" üniversitenin bünyesinde eğitim vermeye devam etmesi düşünülen bir kurum olmuştur. Üniversitede, İlahiyat ve Tıp eğitiminin yanı sıra Edebiyat, Hukuk ve

⁷² Abdurrahman Siler, *Türk Yüksek Öğretimde Darülfünûn (1863-1933)* (Hacetepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1992), 17-31.

⁷³ Burus, *Millî Mücadele'de Darülfünun*, 6.

⁷⁴ Bahar Baskın, *2. Meşrutiyet'te Eğitim, Kadın ve İnas Darülfünûnu (İlk Kadın Üniversitesi)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 108.

Mühendislik fakültelerinin kurulması hedeflenmiştir.⁷⁵ Bu amaçla tekrar gündeme gelen Darülfünûn, 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamenin 50. Maddesine göre “Mekteb-i Ali bölümünde ele alınan Darülfünûn-u Hikmet ve Edebiyat Hukuk ve Fen (Tabiiyye ve Riyaziye) olmak üzere 3 bölüm olarak oluşturulması tasarlanmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ne göre lisans için 3 yıl” ve doktora yapmak için de üzerine 1 yıl daha okunması şartı getirilmiştir. 1870’te açılan üniversite 1871’de kapanmıştır. Kapanma nedeni ise üniversitede verilen derslerden duyulan rahatsızlık ayrıca öğrenci ve kitap eksikliği de sebepler arasında gösterilmiştir.⁷⁶ Üniversitenin kapanma sebeplerinden bir diğeri de ciddi manada bir tartışmaya sahne olan İslam birliği düşüncesini savunan Cemaleddin Afgani’nin 1870’lerde sunduğu konferansı ve bu konferansa verilen büyük bir tepki olmuştur. Konferansın aslı bulunmamakla beraber Cemaleddin Afgani İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır.⁷⁷ Bu olaydan sonra Üniversiteye olan ilginin azalması nedeniyle 1870’te kapanmıştır. Her ne kadar bu olay öne sürülse de asıl kapanma nedeni öğretim kadrosu ve öğrenci yetersizliği kapanmasına sebep olmuştur. “Darülfünûn’un İlk kadrosu şu şekildeydi;

1- Ulum-ı Aliye-i Diniye Şubesi: Mehmed Esad Efendi (Hadis), Manastırlı İsmail Efendi (Tefsir), Rahmi Efendi (Fıkıh Usulü), Sırrı Efendi (Fıkıh), Mahmud Esad Efendi (İslam Tarihi), Abdullatif Efendi (Kelam)

2- Edebiyat Şubesi: Abdurrahman Süreyya Efendi (Arap ve Fars Edebiyatı), Abdurrahman Beyefendi (Osmanlı Tarihi ve Devletler Tarihi), Ata Bey (Osmanlı Edebiyatı), Emrullah Efendi (Felsefe ve Psikoloji), Celal Efendi (Genel Coğrafya)

3- Ulum-ı Riyaziye Şubesi: Yusufyan Efendi (Yüksek Cebir, Trigonometri), Vasil Naim Efendi (İnorganik Kimya), Salih Zeki Beyefendi (Analitik Geometri, Fizik).”⁷⁸

⁷⁵ Demirtaş, *Darülfünundan Üniversiteye Öğretim Üyelerinin Toplumsal Profili (1900-1946)*, 112.

⁷⁶ Baskın, 2. *Meşrutiyet’te Eğitim, Kadın ve İnas Darülfünûnu (İlk Kadın Üniversitesi)*, 103.

⁷⁷ Abdolvahid Sofizadeh, “Cemaleddin Afgani’nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi”, *Oğuz Türkmen araştırmaları Dergisi (OTAD)*, Cilt IV, Sayı 2 (Aralık 2020), 118-127.

⁷⁸ Demirtaş, *Darülfünundan Üniversiteye Öğretim Üyelerinin Toplumsal Profili (1900-1946)*, 128.

II. Abdülhamid döneminde Darülfünûn'un tekrar açılması için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Özellikle bu dönemde bazı devlet adamları tarafından Darülfünûn'un açılması fikri savunulmuş ve bu kurumun açılması gerektiği konusunda padişaha farklı zamanlarda lâyhalar sunmuşlardır. Ancak devleti endişelendiren bazı hususlar vardı. Bunlardan biri büyük masraflarla Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin geri döndüklerinde zararlı fikirlerle geri dönmeleridir. Bunun önüne geçmek için yöneticiler çeşitli çareler aramaya girişmişlerdir. Maarif Nezareti'nin tespitine göre Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin maddi olarak büyük bir külfet olduğunu ve beklenen verimin alınmadığı ifade edilmiştir.⁷⁹ Yöneticilerden gelen çözüm önerisi ise Avrupa'dan uzman getirilmesi yönündeydi. Darülfünûn, II. Abdülhamid Dönemi'nde kurulmuş ve "üniversiteye Darülfünûn-ı Şahane adı verilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Darülfünûn-ı Osmani, Cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte İstanbul Darülfünûnu" adı verilmiştir. 1933 yılında ise İstanbul Üniversitesi adını almıştır.

1912'de Üniversite'ye büyük katkısı olan Maarif Nazırı Emrullah Efendi, 1914'te Edebiyat Fakültesi öğretim elemanlarının katkılarıyla birlikte 1919 Nizamnamesi'ni oluşturmuştur. Ayrıca Emrullah Efendi eğitimde yenileşme ve düzenleme ile ilgili yeni bir görüş olan "Tûba Ağacı Nazariyesi"ni ortaya atmıştır. Bu nazariyeye göre; eğitimde düzenlemeye aşağıdan (ilköğretim) değil, yukarıdan (Darülfünun) başlanılmalıdır. Bu görüşe en güzel örnek de Kur'an-ı Kerim Rad suresinde adı geçen Cennetteki Tûba ağacıdır. Tûba ağacının kökleri yukarıda, dalları aşağıda olduğu ve bu nazariyeye göre bilimsel zihniyeti kurup geliştirilmelidir. 1912'de, Emrullah Efendi başkanlığında bir komisyon hazırlanmıştır. Komisyonunda hazırlanan tasarıya göre Darülfünûn 5 şubeye ayrılmıştır. Bu tasarının 19. maddesine göre; Darülfünûn'da görevli olan öğretim üyelerinin başka işlerle uğraşmalarını yasaklamıştır.⁸⁰ Darülfünûn'un 5 şubesi şunlardır; "Ulûm-ı Şer'îye Şubesi, Ulûm-ı Hukukiye Şubesi, Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi, Fünûn Şubesi, Ulûm-ı

⁷⁹ Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünûn Edebiyat Fakültesi (1900-1923)* (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2010), 17.

⁸⁰ Silier, *Türk Yüksek Öğretimde Darülfünûn (1863-1933)*, 91.

Edebiye Şubesi” 1919 Nizamnamesi’nde birçok değişiklik yapılmasına rağmen Darülfünûn 1933’te kapatılmasına kadar yürürlükte kalmıştır.⁸¹

Bu dönemde Emrullah Efendi kadar üniversiteye katkısı bulunan önemli kişilerden birisi de Ziya Gökalp’tir. Gökalp’e göre üniversite milli anlayış çerçevesinde şekillendirilmelidir. Gökalp, Medeniyet adlı manzumesinde medeniyeti de Darülfünûn’a benzetmiştir. Gökalp’e göre Avrupa, üniversite, hars(kültür), fakülte, kitap, medeniyet, millet bilim, üniversite hocası ve aydınlık birbiri ile içiçe geçmiştir.⁸²

1930 yılında, dönemin Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından Cenevre Üniversitesi Pedagoji Profesörü Albert Malche İstanbul’a davet edilerek, Darülfünun’un yeniden düzenlenmesi konusunda bir rapor hazırlaması istenmiştir. Hazırlanan rapor yetkililer tarafından beğenilmiş ve gerekli değişikliklerin yapılması için girişimler başlatılmıştır.⁸³ Bunun sonucunda, 1933 yılında İstanbul Darülfünunu kapatılmış ve yerine İstanbul Üniversitesi kurulmuştur.

1.1.8. Yabancı Okullar

Gayrimüslim, İslam dinine inanmayan tüm grupları kapsayan bir terimdir.⁸⁴ Hz. Peygamberimiz’in döneminde Müslüman olmayıp islam ülkesinde yaşamak isteyen halka belli bir miktar mali sorumluluk yüklenerek kendilerine zimmi statüsü verilmiştir. (Tevbe suresi, 29. Cizye ayeti) Osmanlı devletinde Gayrimüslimlere verilen haklar Fatih Sultan Mehmet’e kadar götürülebilir. Fatih’in İstanbul’u fethiyle Müslüman olmayan iki din (Hristiyan, Yahudi) ve dört ayrı cemaate (Katolikler, Ortodokslar, Ermeniler ve Protestan) mensup millet Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bu dönemde imparatorlukta

⁸¹ Kenan Olgun, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Bir Eğitim Kurumu Olarak Darülfünun (1908-1912)* (Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, 2002), 190.

⁸² Demirtaş, *Darülfünundan Üniversiteye Öğretim Üyelerinin Toplumsal Profili (1900-1946)*, 139-140.

⁸³ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Darülfünûn”, *İslam Ansiklopedisi* (Cilt:8, Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, İstanbul, 1993), 525.

⁸⁴ Hakan Özdemir, *Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)* (*Tarih Okulu Dergisi*, Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Sayı 13, İstanbul, 2012), 118.

kalmaya devam eden Gayrimüslim halkın statüsü hukuki bir temele dayandırılmıştır.⁸⁵

Osmanlı devleti, Islahat Fermanı ile Gayrimüslimlere her konuda olduğu gibi eğitimde de bazı yeni haklar vermiştir. Azınlıklar, kendilerine verilen yeni haklarla ülkede birçok okul açmışlardır. Bu okullarda ilk başlarda dini eğitim verilmiştir. Ancak yabancı halk bu hakları suistimal etmişlerdir. Özellikle bazı devletler kendilerine tanınmış bu ayrıcalıkları kendi leyhine kullanmışlardır. Rusya, İngiltere, Amerika, İtalya, Fransa ve Avusturya gibi devletler hiçbir denetim yapılmadan kendilerine ait okulları faaliyete geçirmişlerdir. Böylece 19. yüzyıl sonlarına doğru yabancı mektebler imparatorluğun her yerini sarmıştır.⁸⁶

Osmanlı devleti, kanun çerçevesi koşuluyla Gayrimüslimlerin okul açmasına izin vermiştir. Islahat Fermanı'nda, her cemaatin kendi okullarını açma hakkına sahip olduğuna dair maddeler bulunmakta, ancak bu okullarda ders verecek öğretmenlerin tayin edilmesinin, üyeleri padişah tarafından atanan Müslim ve Gayrimüslimlerden oluşan karma bir maarif meclisinin denetimi altında olacağı belirtilmiştir.⁸⁷ Gayrimüslim mekteblerinin hızla yayılması endişe verici boyuta ulaşmıştır. Bu okulların yayılmasını engellemek ve eğitim-öğretimlerini denetlemek amacıyla II. Abdulhamid döneminde, 1886 yılında Ecnebî Okulları Müfettişliği kurulmuştur.⁸⁸ İmparatorluk açısından Azınlık ve Yabancı Devlet Okulları'nın en önemli faaliyeti, eğitim amacının dışına çıkarak Osmanlı aleyhine yapılan siyasi faaliyetlerdir. Bu okullarda yapılan misyonerlik faaliyetleri ve siyasi amaçlı destek görmeleri daha da çoğalmalarına neden olmuştur. Sadece Amerikan Okulları'nın sayısı neredeyse 400'ü bulmuştur.⁸⁹

Osmanlı Devleti'nde "Millet-i Sadıka" olarak adlandırılan Ermeniler, Amerika için ayrı bir önem taşıyordu. Tanzimat Fermanı'ndan sonra Amerika, Anadolu'ya girebilmek için Ermenileri tahrik etmeye başlamıştır. Bu

⁸⁵ Tolga Oktay, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu* (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 29.

⁸⁶ Ebru Eren, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar", *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel Sayı, ICOMEP (2017), 97.

⁸⁷ Zeki Salih Zengin, "II. Abdulhamid Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteblerinin Faaliyetleri", *Belleten*, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Sayı 71 (2007), 618.

⁸⁸ İde, *Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdulhamid Dönemi Eğitim Politikaları*, 47.

⁸⁹ Filiz Topçu, *Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi ile Yabancı Okullarının Bu Sistem Üzerindeki Etkileri*, (İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 104.

faaliyetlerin yapıldığı yerler ise; Diyarbakır, Gaziantep, Bursa, Kayseri, Tokat, Erzurum, Harput, Maraş, Trabzon ve Sivas'tır. Misyonerlik faaliyetlerin yapıldığı bu vilayetler arasında Erzurum Vilayeti, adeta bir istasyon görevi görmüştür. Bu dönemde Erzurum'da Müslim ve Gayrimüslim tebaaya ait hemen hemen her kademedede okullar açılmıştır. Bu okullar 1869 Nizamnamesi ile taşra maarifinde değişiklikler yapılması ile birçok vilayette olduğu gibi Erzurum'da da uygulanmış ve vilayette Maarif Komisyonu teşkil ettirilmiştir. Bu dönemde Erzurum'da bulunan okullar, Rüşdiye Mektepleri, Sıpyan Mektepleri, İdadi Mektepleri, Gayrimüslim ve Ecnebi Mektepleri'dir. Erzurum'da bulunan 1800 hane Ermenilere ait 10 adet okul ve bu okullarda toplamda 1060 öğrenci bulunmaktaydı.⁹⁰

Azınlık ve yabancı okullarda okutulan dersler şunlardır: İlk ve orta dereceli okullarda okuma-yazma, İngilizce, Türkçe, Rumca, Ermenice, Ermeni Tarihi, Kimya, Aritmetik, Fizik, Din Dersi, Coğrafya, yüksek kısmında ise Latince, Yunanca, Fransızca, İlahiyat, Felsefe, Müzik derslerine; kızlar için ise Ev Ekonomisi, Dikiş-Nakış, Pedagoji ve Elishleri dersleri verilmiştir.⁹¹

⁹⁰ Murathan Keha, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Misyonerlik ve Erzurum'daki Faaliyetleri", *Ekev Akademi Dergisi*, Cilt:18, Sayı 58 (2014), 81-90.

⁹¹ Zengin, II. *Abdulhamid Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteblerinin Faaliyetleri*, 626.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE ERZURUM'DA KLASİK VE MODERN EĞİTİM

2.1. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Klasik Eğitim

2.1.1. Sıbyan Mektepleri

Arapça sabi kelimesinden türemiş olup Osmanlı Devleti'nin ilk eğitim-öğretim kurumlarıdır. Selçuklulardan devralınan bu okullarda okuma-yazma ve bazı dini bilgiler verilmektedir. Çocukların sıbyan mekteblerine başlaması için 5-6 yaşlarda olması gerekiyordu. Çocuklar okula başlamaları âmin alayı denilen törenle oluyordu. Sıbyan mekteblerinin öğretmenleri genellikle mahalle veya cami imamı oluyordu. İmamın eşleri de genellikle kız öğrencilerine öğretmenlik yapardı.⁹² Fatih döneminde Darü't-talim, Fatih'ten sonra Darü'l-ilim, Muallimhane, Mekteb gibi isimler kullanılmıştır. Sıbyan mektepleri devlet eliyle değil genellikle padişahlar, valide sultanlar, vezir, sadrazam ve maddi durumu iyi olan aileler tarafından kurulurdu. Bu okulda ders veren hocalar haricinde, "hocaya yardımcı olan kalfa, çocukları evine götürüp-gelen mübassır (bakıcı) ve bir temizlikçi olan bevvab bulunurdu."⁹³

Tanzimatla beraber eğitimde çağdaşlaşma görülmeye başlamış olup ilköğretim kurumları çeşitlenmeye başlanmıştır.⁹⁴ Sıbyan mekteblerinin yanında ibtidai mektebler kurulmaya başlanmıştır. Ancak II. Abdulhamid döneminde Osmanlı ilkokullarında Usûl-i Cedid çerçevesinde yeni açılan okullara Mekteb-i İbtidaiye ve Usûl-i Cedide Mektepleri denilmiştir. Bu okullar Maarif Nezaretine bağlanmıştır.⁹⁵

⁹² Demirtaş, *Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi*, 174-175.

⁹³ Şentürk, *Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme*. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 5, (2007), 88-91.

⁹⁴ Demir, "Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlıcılık Düşüncesinin Etkisi", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 31, 2010, 286.

⁹⁵ Demirtaş, *Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi*, 180.

Maarif Salnameleri’nde Erzurum Vilayeti’ne ait Müslim ve Gayrimüslim sıbyan mekteblerinin bulunduğu sancak, kaza ve mekteb sayıları Tablo 2.1’e göre şu şekildedir;⁹⁶

Tablo 2.1. Maarif Salnameleri’nde Erzurum Vilayeti’ne Ait Müslim ve Gayrimüslim Sıbyan Mekteblerinin Bulunduğu Sancak ve Mekteb Sayıları

Sancak-Kaza	H.1287-M.1870/H.1288-M.1871 Mekteb Sayıları	
	Müslim	Gayrimüslim
Erzurum Sancağı	26	6
Erzincan Sancağı	101	16
Bayezid Sancağı	15	5
Kemah Kazası	41	7
Keskim Kazası	10	12
Kiğı Kazası	32	18
Patnos Kazası	2	1
Eleşkird Kazası	3	2
Toplam	230	67

Kaynak: (Erzurum Salnamesi 1288-1871, s. 1147-149-152)

2.1.2. Medreseler

Hiz. Muhammed’e gelen ilk vahyin “Yaratan Rabbinin adıyla oku!”⁹⁷ ile başlaması, İslam’da eğitimin önemini vurgulamaktadır. Bu dönemde Medine’de yapılan Mescid-i Nebevi’nin bir bölümü olarak inşa edilen Suffe İslam’ın çok önemli bir merkezi haline gelmiştir. Hiz. Peygamberin Suffe’deki eğitim-öğretim faaliyetleri hem erkeklere hem de kadınlara yönelik olmuştur. Türklerde ilk medrese Karahanlılar döneminde resmîyet kazanmıştır.⁹⁸ Medresenin teşkilatlanması ise Büyük Selçuklu Devleti’nin önemli devlet adamlarından Nizamülmülk (1072-1092) tarafından 1065 yılında Bağdat’ta kurulan bir eğitim kurumuna dayanır. Bu kurum Nizamiye olarak adlandırılmış ve medreselerin

⁹⁶ 1287-.1870; 1288-1871 Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sıbyan mektepleri, 135.

⁹⁷ Kur’an-ı Kerim, Alak Suresi,1. Ayet, 597.

⁹⁸ Suat Polat, Karahanlı Devleti’nde Eğitim Faaliyetleri, *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2015 ,42-52.

öncüsü olmuştur. Bu kurumun kuruluş esası ise fıkıh ilmini öğretmektir. Bu amaçla Nizamiye Medreseleri, fakih yetiştirmek üzere kurulmuştur.⁹⁹ Medreseler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün ilmiye sınıfının yetiştiği önemli eğitim kurumlarıdır. İlk, orta ve yüksek öğretimi kapsayan bu eğitim kurumları vakıf olarak kurulmuştur. Klasik şekline Fatih Sultan Mehmet döneminde kavuşan medreseler, Osmanlı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁰⁰ İstanbul'un 1453'te fethedilmesinin ardından, buradaki sekiz kilise medreseye dönüştürülmüştür. Bu dönemde akli ilimler tam anlamıyla gelişmemiş olsa da felsefe ve bilimsel düşünceye önemli bir ilgi gösterilmiştir. Fatih Sultan Mehmet, Yunancadan Arapçaya çevrilmiş felsefe eserlerini okumuş ve özellikle Aristo'nun felsefesiyle yakından ilgilenmiştir.

Külliye yapılarının önemli bir elemanı medreselerdir. Erzurum merkezinde 6 medreseden 3'ü İlhanlı, 3'ü de Osmanlı dönemine aittir.¹⁰¹ Erzurum'da Osmanlı Dönemi'nde 25 medrese ve 15 mekteb bulunmaktadır. Ancak bu medreseler günümüze ulaşmamıştır. Bu dönemde Erzurum Vilayeti bir ilim merkezi olmuştur. Bu vilayette eğitim öğretim faaliyetleri Osmanlı Dönemi'nde etkin bir şekilde devam ettirilmiştir. Medrese'de eğitim gören öğrencilerin ihtiyaçları vakıflar tarafından karşılanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'a kadar, eğitim-öğretim faaliyetleri vakıfların kontrolünde varlığını sürdürmüştür. Müslüman toplumunun genel eğitimi ile uğraşan medreseler, din ve ahlakın öğretiminden sorumlu tutulmuştur. Medreseler İmparatorluğun doğuşundan yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu bağlamda medreselerin köklü bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Medreselerde İslami bilgilerin yanında Edebiyat, Felsefe, Tıp, Matematik ve Kimya gibi bilimler de öğretilirdi.¹⁰² Ancak 17. yüzyıldan itibaren devletin zayıflamaya başlamasıyla birlikte vakıflar ve bunlara bağlı eğitim kurumları da bundan etkilenmiş olup medreseler birer menfaat yuvasına

99 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Geleneğinin Doğuşu", *Belleten*, C. LXVI, S. 247, Yıl: 2002 Aralık, s. 851-852.

100 Oktay, II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu, 10-11.

101 Haldun Özkan, "Erzurum Şeyhler Külliyesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı 6, Erzurum, 2010, 77.

102 Ahmet Ulusoy, *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2017), 20.

dönüşmüştür. Ayrıca eğitimdeki Batılılaşma hareketleri medreselerde uygulanmamıştır. Bunun yerine yeni okullar açılarak yeni bir yapılaşmaya ve kurumsallaşmaya gidilmiştir. Bu da medreselerin geri kalmasına neden olmuştur. Yine de 19. yüzyıla kadar medreselerin önemini koruduğu bilgisine salnamelerden ulaşılmıştır.

XIX. yüzyılın sonlarında konumuz olan Erzurum Vilayeti'nde faaliyet gösteren önemli medreseler ve talebelerine salnameden ulaşılmıştır. 1316/1898 tarihli salnamesine göre Erzurum merkezde bulunan medreseler aşağıda belirtildiği şekildedir;

Lala Paşa Medresesi, Kara Kilise Medresesi, Ahmediye Medresesi, Caferzade Medresesi, Zeynel Dairesi Medresesi, Köse Ömer Ağa Medresesi, Emir Karbi Medresesi, Esad Paşa Medresesi, Yeğen Ağa Medresesi, Feyziye Medresesi, Salihiye Medresesi, Namervan Medresesi, Caferiye Dairesi Medresesi, İbrahim Paşa Medresesi, Daressefa/Dar'üs-Sefa Medresesi, Mahmudiye Medresesi, Mesudiye Medresesi, İkbaliye Medresesi, Mahmudiye Dairesi Medresesi, Hamidiye Medresesi, Yakutiye Medresesi, Şabaniye Medresesi, Zahidiye Medresesi, Eşbunevsi Medresesi, Kuğusu Medresesi, İbranisi Medresesi'dir. (S.M.U.N, 1898:814) 1898 tarihli salnameye göre Erzurum Vilayeti'nde 27 medrese bulunmaktadır.

Tablo 2.2. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreselerin Banisi, Müderrisleri ve Talebe Sayısı

Erzurum Vilayeti Medrese Banisi (Yapan) ve Müderrisler		Talebe Adedi		
Medresenin Banisi (Yapan)	Müderris	1316/1898	1317/1899	1318/1900
İane-i İleyh	İsa Efendi	.	.	22
İane-i İleyh	Abdurrahman Efendi	.	.	19
İane-i İleyh	Abdurrahman Efendi	12	12	11
Şefik Paşa	Kemahlı Hacı Mustafa Efendi	20	20	20
Hacı Ali Beg	Hacı Ali Efendi	6	6	7
Pervane Beg	Salih Efendi	15	15	14
Monla Ali	Hacı Hafız Vehbi Efendi	3	3	4
Müftü Abdullah Efendi	İbrahim Efendi	15	15	15
Hacı Murat Ağa	Mahmud Efendi	3	3	6
Hacı Ahmed Efendi	Hacı Yusuf Efendi	18	17	17
Şefik Paşa ve Hacı Fehmi Efendi	Müftü Osman	30	30	30
Gazi İftihareddin	Said Efendi	4	4	5
Melek Fahreddin	Hasan Efendi	10	10	10

Tablo 2.2.'nin devamı				
Sadık Efendi	Sadık Efendi	6	6	6
Şefik Paşa ve Osman Ağa	Halila Efendi	10	10	12
Gabi Beg	Mehmed Fevzi Efendi	49	20	48
Hacı İbrahim Efendi	Hacı İbrahim Efendi	53	53	56
İane-i İleyh	Şeyh Mehmed Efendi	21	21	22
Ahali Tarafından	Monla Resul Efendi	10	10	14
Ali Ağa	Selim Efendi	20	20	22
Ali Beg	Mehmed Efendi	16	16	18
Hacı Yusuf Efendi	Mustafa Efendi	14	14	14
Arab Ağa	Abdulkadir Efendi	16	16	16
Hasan Beg	Ali Efendi	20	20	22
Mustafa Beg	Mustafa Efendi	15	15	15
Ahmed Beg	Ömer Efendi	17	17	18
Yusuf Beg	Ali Efendi	25	25	23
Hüseyin Paşa	Hacı Ali Efendi	20	20	21
Hacı Mehmed Efendi	Rüstem Efendi	18	18	19

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s. 819; 1317-1899, s. 911; 1318-1900, s. 1013)

1898-1899-1900 yıllarına ait Maarif salnamelerinde Erzurum medreselerine ait 3 yıl içinde muallimlerin, müderrislerin değişmediği görülmektedir. Öğrenci sayılarına bakıldığında ise çok az bir değişiklik olduğu ya da aynı sayıda kaldığı görülmektedir. Sadece Gabi Beg tarafından yapılan medresenin Müderrisi Mehmed Fevzi Efendi'nin 1898'de 49 olan öğrenci sayısı 1899'da 20'ye düştüğü görülmektedir. Ancak bunun sebebine maarif salnamelerinden ulaşamamakla beraber salnameyi tutan memurun hatalı kaydetmesi, ihtimal dahilindedir. Çünkü 1900'de bu sayının 48 olduğu görülmektedir.

Tablo 2.3. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreselerin Banisi, Müderrisleri ve Talebe Sayısı

Erzurum Vilayeti Medrese Banisi (Yapan) ve Müderrisler		Talebe Adedi			
Medresenin Banisi (Yapan)	Müderris	1316/1898	1317/1899	1318/1900	1319/1901
Eşraf-ı Karye Tarafından	Hüseyin ve Necmeddin Efendi	15	18	15	.
Eşraf-ı Karye Tarafından	Hafız Efendi	10	14	10	.
Eşraf-ı Karye Tarafından	Hacı Ahmed Efendi	5	8	5	5
Eşraf-ı Karye Tarafından	Salih Efendi	5	6	5	5
Eşraf-ı Karye Tarafından	Mustafa Efendi	15	17	15	15

Tablo 2.3'ün devamı					
Eşraf-ı Karye Tarafından	Ali Efendi	5	5	8	7
Eşraf-ı Karye Tarafından	Ali Rıza Efendi	5	5	8	7
Eşraf-ı Karye Tarafından	Süleyman Efendi (1900)	.	.	35	.
Eşraf-ı Karye Tarafından	Bilal Efendi (1900)	.	.	10	.
Merhum Ferhşad Beg	Ömer Efendi	40	40	38	38
Eşraf-ı Karye Tarafından	Hacı Hoca Efendi	20	20	21	21
Eşraf-ı Karye Tarafından	Mehmed Efendi	15	10	18	18
Eşraf-ı Karye Tarafından	Celal ve Osman Efendiler	30	30	32	32
Eşraf-ı Karye Tarafından	Ali Efendi	10	12	8	8
Eşraf-ı Karye Tarafından	Osman Efendi	15	14	14	14
Eşraf-ı Karye Tarafından	Osman Nuri Efendi	4	7	5	5
Eşraf-ı Karye Tarafından	Said Efendi	5	4	7	7
Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	7	8	10	10
Kasım Beg	.	6	6	6	6
Ahmed Efendi	.	2	4	2	2
Derviş Ahmed Efendi	.	3	2	3	3
Ferhad Efendi	.	1	3	1	1
Derviş Efendi	.	1	2	2	2
İane-i İleyh	Mehmed Nuri Efendi	50	54	54	54
Mirza Paşa Meşrutatında	Musa Efendi	17	17	12	12
Şeyh Abdurrahman Efendi	Abdulkadir Efendi	21	21	28	28
İane-i İleyh	Abduh	19	10	48	48
İane-i İleyh	İsa Efendi	15	16	16	16
İane-i İleyh	Hasan Efendi	13	14	24	24
İane-i İleyh	İsa Efendi	17	17	.	22
İane-i İleyh	Abdurrahman	21	21	.	19
Şefik Paşa	Kemahlı Hacı Mustafa Efendi (1901)	.	.	.	20
Hacı Ali Beg	Hacı Ali Efendi (1901)	.	.	.	7
Pervane Beg	Salih Efendi (1901)	.	.	.	14
Monla Ali	Hacı Hafız Vehbi Efendi (1901)	.	.	.	4
Müfti Abduh Efendi	İbrahim Efendi (1901)	.	.	.	15
Hacı Murad Ağa	Mahsud Efendi (1901)	.	.	.	16
Toplam talebe sayıları:		413	403	460	505

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s. 817; 1317-1899, s. 909; 1318-1900, s. 1011; 1319-1901, s. 343)

Tablo 2.3'te 1898-1901 yılları arasında toplam öğrenci sayılarının farklı olduğu görülmektedir. 1898'de Erzurum merkezinde bulunan medreselerde toplamda 413 öğrenci, 1899'da 403 öğrenci, 1900'de 460 öğrenci ve 1901'de

505 öğrenci bulunmaktadır. Bu yıllar arasında öğrenci sayılarının farklı olmasının sebebi ise bazı yıllara ait kayıtlı öğrenci sayılarının bulunmamasıdır. Bu 4 yıl içinde Erzurum vilayeti merkezinde Maarif salnamelere ait verilerde toplamlarda 34 müderrisin görev yaptığı görülmektedir.

1898-1899-1900-1901 yıllarına ait medreselerin öğrenci sayılarında büyük bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Ancak bazı medreselerin müderrislerin değiştiği ve yeni müderris kayıtlarına rastlanmıştır. Buna göre: 1900 yılında Eşraf-ı karye (köy ileri gelenleri) tarafından yapılan medreseye 35 öğrencisi ile Müderris Süleyman Efendi ve 10 öğrencisi olan Müderris Bilal Efendi medrese de görev yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Kasım Beg, Ahmed Efendi, Derviş Ahmed Efendi, Ferhad Efendi ve Derviş Efendi'nin banisi olduğu medreselerde müderris isimleri verilmemiştir. Bu medreselerde kayıtlı olan öğrenci bulunmaktadır. Son 6 medrese (Şefik Paşa, Hacı Ali Beg, Pervane Beg, Monla Ali, Müfti Abdur Efendi ve Hacı Murad Ağa) sadece 1901 yılına ait salnamede eklendiği görülmüştür. Bundan dolayı öğrenci sayıları sadece 1901 yılındaki salnamede görünmektedir.

Tablo 2.4. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreselerin Banisi, Müderrisleri ve Talebe Sayısı

Erzurum Vilayeti Medrese Banisi (Yapan) ve Müderrisler		Talebe Adedi	
Medresenin Banisi (Yapan)	Müderris	1316/1898	1317/1899
Köse Ömer Ağa	.	14	13
Hacı Mehmed Efendi	1898'de yok, 1899'da Ömer Efendi	15	18
Ahmed Efendi	Abdurrezzak Efendi	5	6
Cafer Efendizade	1898'de Ali Efendi, 1899'da Hacı Süleyman Efendi	30	30
Mechul	Ali Efendi	90	10
Zeynel Ağa	1898'de Fehmi Efendi, 1899'da Hacı Mehmed Efendi	31	34
Köse Ömer Ağa	1898'de Fehmi Efendi, 1899'da Hamid Efendi	25	20
Emin Efendi	1898'de Fehmi Efendi, 1899'da Hacı Receb Efendi	15	18
Esad Efendi	Hacı Süleyman Efendi	13	12

Tablo 2.4'ün devamı			
Yeğen Ağa	1898'de Hacı Süleyman Efendi, 1899'da Şaban Efendi	7	7
Feyzah Efendi	Hacı Süleyman Efendi	24	24
Salih Efendi	Mehmed Efendi	15	16
Namı Vanlızade	Hüseyin Efendi	15	14
Cafer Efendi	Ahmed Efendi	10	10
İbrahim Paşa	Abdülhamid Efendi	25	25
Habib Efendi	Hacı Latif Efendi	30	30
Sultan Mehmed Han Evvel Hazretleri	Müftü Ali Rıza Efendi	50	50
Sultan Mehmed Han Evvel Hazretleri	Hacı İdris Efendi	15	15
Sultan Mehmed Han Evvel Hazretleri	Oltulu Ali Efendi	20	20
Sultan Mehmed Han Evvel Hazretleri	Celayirli Ali Efendi	19	19
Eşraf-ı Belde Tarafından	Asıyabzade İbrahim Efendi	20	20
Sultan Murat Rabi Hazretleri	Hacı Mustafa Efendi	8	8
Sultan Murat Rabi Hazretleri	İşkansalı Mustafa Efendi	40	40
Eşraf-ı Mahalle Tarafından	Hakkı Efendi	10	10
Merhum Hacı Abdi Ağa	Mehmed Efendi	6	6
Eşraf-ı Karye Tarafından	Durmuşzade Piri Efendi	7	7
Eşraf-ı Karye Tarafından	Süleyman Efendi	25	20
Eşraf-ı Karye Tarafından	Bilal Efendi	10	14
Toplam talebe adedi:		594	516

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s. 815; 1317-1899, s. 907)

1898-1899 yıllarına ait Maarif salnamelerinde Erzurum Vilayeti'ne ait Köse Ömer Ağa'nın banisi olduğu medresede kayıtlı öğrenci olduğu halde müderris ismi belirtilmemiştir. Medrese yapanı mechul olan Müderris Ali Efendi'nin 1898'de 90 öğrencisi bulunurken 1899'da 10 öğrenciye düştüğü görülmüştür. Diğer medreselerde öğrenci sayılarında büyük bir değişim olmamıştır. Ancak 1898'de Zeynel Ağa, Köse Ömer Ağa ve Emin Efendi'nin banisi olduğu medreselerde Müderris Fehmi Efendi'nin yerine 1899'da Hacı Mehmed Efendi, Hamid Efendi ve Hacı Recep Efendi görev yaptığı görülmektedir. 1898'de Hacı Süleyman Efendi yerine de Şaban Efendi'nin görev yaptığı görülmektedir. Diğer müderrislerin görevlerine devam ettikleri

görülmektedir. 1898-1899 yıllarına ait Erzurum Vilayet merkezinde 32 müderrisin medreselerde görev yaptığı görülmektedir. 1898’de bu medreselerde eğitim gören 594 kayıtlı öğrenci olduğu, 1899’da ise 516 öğrencinin kayıtlı olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Tablo 2.5. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum’daki Medreselerin Banisi, Müderrisleri ve Talebe Sayısı

Erzurum Vilayeti Medrese Banisi (Yapan) ve Müderrisler		Talebe Adedi		
Medresenin Banisi (Yapan)	Müderris	1318/1900	1319/1901	1321/1903
Köse Ömer Ağa	.	14	14	14
Hacı Mehmed Efendi	.	15	10	16
Ahmed Efendi	Abdurrezzak Efendi	19	19	18
Cafer Efendizade	İsmail Efendi	30	30	29
Mechul	İsmail Efendi	9	9	9
Zeynel Ağa	Hacı Osman	31	31	30
Köse Mehmed Ağa	Hacı Osman	25	25	15
1903’te yok 1900-1901’de Emin Efendi	Hacı Osman	15	15	.
Esad Paşa	Hacı Süleyman	17	17	17
Yeğen Ağa	Hacı Süleyman	7	7	7
Feyzi Efendi	Hacı Süleyman	24	24	25
Salih Efendi	Mehmed Efendi	15	15	13
Namı Vanlızade	Hüseyin Efendi	51	51	48
Cafer Efendi	Şeyh Ahmed	10	10	10
İbrahim Paşa	Abdülhamid Efendi	25	25	25
Habib Efendi	Hacı Latif Efendi	30	30	29
Sultan Mehmed Han Evvel Hazretleri	Müftü Ali Rıza Efendi	50	50	50
Sultan Mehmed Han Evvel Hazretleri	Hacı İdris Efendi	15	15	15
Sultan Mehmed Han Evvel Hazretleri	Oltulu Ali Efendi	20	20	20
Sultan Mehmed Han Evvel Hazretleri	Celayirli Ali Efendi	19	19	19
Eşraf-ı Belde Tarafından	Asıyabzade İbrahim Efendi	20	20	20
Sultan Murat Rabi Hazretleri	Hacı Mustafa Efendi	9	9	9
Sultan Murat Rabi Hazretleri	İşkatsalı Mustafa Efendi	40	40	30
Eşraf-ı Mahalle Tarafından	Hakkı Efendi	10	10	10
Merhum Hacı Abdi Ağa	Mehmed Efendi	6	6	7
Eşraf-ı Karye Tarafından	Durmuşzade Piri Efendi	7	7	7
Eşraf-ı Karye Tarafından	1900’de yok, 1901-1903’te Süleyman Efendi	.	35	35
Eşraf-ı Karye Tarafından	1900-1903’te yok 1901’de Bilal Efendi	.	10	.
Eşraf-ı Karye Tarafından	1900-1903’te yok 1901’de Hüseyin ve Necmettin Efendiler	.	15	.
Eşraf-ı Karye Tarafından	1900-1903’te yok 1901’de Hafız Efendi	.	10	.
Toplam talebe sayısı:		533	598	527

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1009; 1319-1901, s.341; 1321-1903, s. 311)

Tablo 2.5'e göre Erzurum merkezinde bulunan medreselerde verilen yıllara ait bazı medreselerin müderrisleri ve öğrenci sayıları verilerine ulaşılamamıştır. Tablodan elde edilen verilere göre 1900'de toplamda 533 öğrenci, 1901'de 598 öğrenci ve 1903'te ise 527 öğrenci bulunmakla birlikte müderris sayısı ise 29 olarak tespit edilmiştir.

1900-1901-1903 tarihli Maarif salnamelerinde Erzurum Vilayeti'ne ait medreselerde müderris ve talebelerde değişimler olduğu görülmektedir. Bunlardan Köse Ömer Ağa medresesinde 3 yıl içinde öğrenci sayı 14 olup değişmediği, ancak Hacı Mehmet Efendi Medresesi'nde 1900'de 15, 1901'de 10 ve 1903'te 16 öğrenci kayıtlı olduğu görülmektedir. Hacı Osman'ın müderrisliğini yaptığı ve 1900 -1901 yıllarında Emin Efendi medresesinde 15 öğrenci kayıtlı olduğu görülmektedir. Ancak 1903'te bu medresenin banisi ve öğrenci sayısı belirtilmemiştir. Eşraf-Karye (köy ileri gelenleri) tarafından yapılan ve Müderrisi Durmuşzade Piri Efendi'in 3 yıl boyunca 7 öğrencisinin bulunduğu görülmektedir. 1900'de Eşraf-ı Karye (köy ileri gelenleri) tarafından yapılan medreselerinde kayıtlı öğrenci ve müderris bilgisinin bulunmadığı ancak 1901 ve 1903 yıllarında Süleyman Efendi müderrisliğini yaptığı bu medresede 35 öğrencisinin kaydı olduğu bilgisi bulunmaktadır. Banisi olan Eşraf-ı Karye (köy ileri gelenleri) tarafından yapılan medreselerin 1900 ve 1903'te müderris ve öğrenci kayıtları bulunmamaktadır. Ancak bu medresede 1901 yılında Müderris Bilal Efendi'nin görev yaptığı ve kayıtlı 10 öğrencisi bulunmaktadır. 1901'de Hüseyin ve Necmettin Efendiler'in müderrisliğini yaptığı medresede 15 öğrencisinin bulunduğu görülmektedir. Ancak 1900 ve 1903'te öğrenci kaydı ve müderris bilgisi bulunmamaktadır. 1901'de Hafız Efendi'nin müderrisliğini yaptığı medresede 10 öğrenci kayıtlı olduğu ancak 1900 ve 1903'te bu medresenin öğrenci ve müderris bilgileri ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.

2.2. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Modern Eğitim

2.2.1. İbtidailer

Osmanlı eğitim sisteminin ilk basamağını Sıbyan Mektepleri oluşturur. Bu mekteplerde şehir ve kasabaların her mahallesinde bulunmakta ve 5-6 yaşındaki küçük çocuklar eğitim alırlardı. Genelde vakıflar tarafından idare

edilirdi.¹⁰³ Bu mekteplerde Kur'an eğitimi haricinde yazı dersi, tecvid, faydalı ilimler, Arapça ve Farsça dersleri de verilirdi.

Sıbyan mektepleri ile ilgili ilk düzenleme II. Mahmut Dönemi'nde 1824 tarihli "Talim-i Sıbyan" adlı talimatnamesi ile yapılmış ve din eğitimine öncelik verilmiştir. Ancak 1838'de II. Mahmut'a ait fermada eğitim-öğretim dünyevileştirilmiştir.¹⁰⁴ Sıbyan mektepleri ile ilgili en önemli adımlardan birisi de 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile atılmıştır. Bu nizamnamede ilköğretimin zorunluluğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca her mahalle ve köyde birer sıbyan okulunun açılması, bu okulların masraflarının da mahalle halkına bırakılması kararlaştırılmıştır.

Maarif Nezaretine bağlı sıbyan mekteplerine İbtidai Mekteb, Mekteb-i İbtidai, Usûl-i Cedid Mektebi veya Taş Mekteb denmektedir.¹⁰⁵ 1894 Erzurum salnamesinde İnas İbtidai ya da İbtidai mekteb adı resmen geçmektedir.¹⁰⁶ Cuinet'in verdiği bilgilere göre 1890'lı yıllarda Erzurum Merkez Sancağı'nda dini ilimlerin eğitimini üstlenmiş olan 110 medrese ile 62 adet de ibtidai mekteb bulunmaktadır.

Maarif Salnamelerinde ibtidailerde görev alan muallimler, öğrenci sayıları ve mübasır/hademe bilgileri mevcuttur. Ancak Erzurum merkezde ilk yapılan ibtidai ile ilgili kim tarafından ve ne zaman kurulduğuna dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Buna göre;

1905 yılına ait salnamede İnas (kız) İbtidai'de Muallime Muzaffer Hanım ve Mübasır Gülsüm Hanım bulunmaktadır. Bu inas (kız) ibtidaide 30 öğrenci ve 1 hademe bulunmaktadır.¹⁰⁷ Ancak 1894 Erzurum salnamesinde geçen bir ibtidaide Muallim Ahmed Vasıf Ağa ve Abduh Ağa görevli olup okulun 71 öğrencisi bulunduğu kaydedilmiştir.¹⁰⁸ 1899 tarihli Erzurum salnamesinde Muallim Ahmed Vasıf Ağa görevli olup değişmediği gözlenmiştir.

¹⁰³ Muhammed Ali Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara, 2014), 58.

¹⁰⁴ Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)*, 60.

¹⁰⁵ Yazıbaşı, *II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)*, 64.

¹⁰⁶ Erzurum Salnamesi 1312-1894, 164.

¹⁰⁷ Maarif Salnamesi 1321-1903, 308.

¹⁰⁸ Erzurum Salnamesi 1312-1894, 164.

Ancak öğrenci sayısının 71'den 95 yükseldiği kaydedilmiştir.¹⁰⁹ 1898-1899-1900-1901 yıllarına ait salnamelerde ibtidai okullar ile ilgili verilere ulaşılamamıştır. Diğer İbtidailer yıllara göre aşağıdaki Tablo 2.6'da belirtilmiştir;

Tablo 2.6. Erzurum Salnamesine Göre Erzurum Vilayetine Bağlı Bulunan Bazı Mekteb İbtidailer

Mülâhazat	Masraf	Tarih	Mektebin Yeri	Derece	Kaza	Liva
İnâten	.	1315	Esad Paşa Mahallesi	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İnâten	.	1315	Eşkâk Nahiyesinde	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İnâten	.	1314	İlice Nahiyesinde	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İnâten	.	1314	Odacık Nahiyesinde	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İnâten	.	1314	Reşadiye Civarında	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İnâten	.	1314	Zahid Efendi Mahallesinde	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İnâten	.	1313	Pülümür Nahiyesinde	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İnâten	.	1313	Masad Namı Diğer Ork	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İnâten	.	1313	Haret Mahallesinde	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İnâten	.	1315	Veli Baba Nahiyesinde	İbtidai	Pasinler	Erzurum
İnâten	.	1315	Horasan Mahallesinde	İbtidai	Pasinler	Erzurum
İnâten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	İspir	Erzurum
İnâten	.	1314	Salaçur Nahiyesinde	İbtidai	İspir	Erzurum
İnâten	.	1314	Turgah Nahiyesinde	İbtidai	İspir	Erzurum
İnâten	.	1313	Merkez Kazada	İbtidai	Namirvan	Erzurum
İnâten	.	1314	Ardus Nahiyesinde	İbtidai	Namirvan	Erzurum
İnâten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Keskim	Erzurum
İnâten	.	1315	Ökdem Nahiyesinde	İbtidai	Keskim	Erzurum
İnâten	.	1314	Ereknus Nahiyesinde	İbtidai	Keskim	Erzurum
İnâten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Tercan	Erzurum
İnâten	.	1315	Manas Nahiyesinde	İbtidai	Tercan	Erzurum
İnâten	.	1314	Karakulak Nahiyesinde	İbtidai	Tercan	Erzurum
İnâten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Tortum	Erzurum
İnâten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Kığı	Erzurum

¹⁰⁹ Erzurum Salnamesi 1312-1894, 131.

Tablo 2.6'nın devamı						
İaneten	.	1314	Suylar Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzurum
İaneten	.	1313	Fazıl Efendi Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzurum
İaneten	.	1313	Horan Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzurum
İaneten	.	1313	Fazıl Efendi Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzurum
İaneten	.	1314	Asi Nahiyesinde	İbtidai	Hınıs	Erzurum

Kaynak: (Erzurum Salnamesi 1318-1900, s.1018)

Bu tabloda 1900 tarihli Maarif salnamesine göre Erzurum Vilayeti ve bağlı kazalarda bulunan toplamda 29 ibtidai mekteb bilgisine ulaşılmıştır. Buna göre, Erzurum merkezde 1315 tarihli 2 ibtidai, 1314 tarihli 2 ibtidai; Bayburt kazasında 1314 tarihli 2 ibtidai, 1313 tarihli 3 ibtidai; Pasinler kazasında 1315 tarihli 2 ibtidai; İspir kazasında 1314 tarihli 3 ibtidai; Namirvan'da 1313 tarihli 1 ibtidai, 1314 tarihli 1 ibtidai; Keskim kazasında 1315 tarihli 1, 1314 tarihli 2 ibtidai; Tercan kazasında 1315 tarihli 1 ibtidai, 1314 tarihli 2 ibtidai; Tortum kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai; Kiğı kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai; Erzincan kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai; Hınıs kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, 1313 tarihli 3 ibtidai bulunmaktadır.

Tablo 2.7. Erzurum Salnamesine Göre Erzurum Vilayetine Bağlı Bulunan Bazı Mekteb İbtidailer

Mülahazat	Masraf	Tarih	Mektebin Yeri	Derece	Kaza	Liva
İaneten	.	1315	Salur Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneten	.	1315	Cenahkiye Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneten	.	1315	Cıvış Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneten	.	1314	Taşpeyker Mahallesiinde	İbtidai	Kemah	Erzincan
İaneten	.	1315	Merkez Kazada	İbtidai	Kuruçay	Erzincan
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Refahiye	Erzincan
İaneten	.	1315	Zevkar Nahiyesi	İbtidai	Refahiye	Erzincan
İaneten	.	1315	Şazi Nahiyesi	İbtidai	Pülümür	Erzincan
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Karakilise	Bayezid
İaneten	.	1314	Tahir Nahiyesinde	İbtidai	Eleşkird	Bayezid
İaneten	.	1314	Dirik Nahiyesinde	İbtidai	Tutak	Bayezid
İaneten	.	1315	Patnos Nahiyesinde	İbtidai	Tutak	Bayezid

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1019)

Tablo 2.7'deki veriler incelendiğinde 1900 tarihli Maarif salnamesinde Erzincan merkez ve bağlı kazalarında 8 ibtidai, Bayezid sancağı ve bağlı kazalarında 4 ibtidai, toplamda 12 ibtidai bulunmaktadır. Buna göre Erzincan merkezinde 1315 tarihli 3 ibtidai; Erzincan'a bağlı Kemah kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, Kuruçay'da 1315 tarihli 1 ibtidai, Refahiye'de 1315 tarihli 1 ibtidai, 1314 tarihli 1 ibtidai, yine Erzincan'a bağlı Pülümür kazasında 1315 tarihli 1 ibtidai bulunmaktadır. Bayezid sancağı ve kazalarına ait ibtidailer ise, Karakilise kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, Eleşkird kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, Tutak'ta 1315 tarihli 1 ibtidai ve 1314 tarihli 1 ibtidai bulunmaktadır.

Tablo 2.8. Erzurum Salnamesine Göre Erzurum Vilayetine Bağlı Bulunan Bazı Mekteb İbtidailer

Mülâhazat	Masraf	Tarih	Mektebin Yeri	Derece	Kaza	Liva
İaneh	.	1314	Ereknus Nahiyesinde	İbtidai	Keskim	Erzurum
İaneh	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Tercan	Erzurum
İaneh	.	1315	Manas Nahiyesinde	İbtidai	Tercan	Erzurum
İaneh	.	1314	Kurkulak Nahiyesinde	İbtidai	Tercan	Erzurum
İaneh	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Tortum	Erzurum
İaneh	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Kığı	Erzurum
İaneh	.	1314	Sevilir Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzurum
İaneh	.	1313	Fazıl Efendi Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzincan
İaneh	.	1313	Havran Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzincan
İaneh	.	1313	Fazıl Efendi Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzincan
İaneh	.	1314	Asi Nahiyesinde	İbtidai	Hınıs	Erzincan
İaneh	.	1315	Salanur Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneh	.	1315	Cenahiye Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneh	.	1315	Cıvış Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneh	.	1314	Taşyıkır Mahallesiinde	İbtidai	Kemah	Erzincan
İaneh	.	1315	Merkez Kazada	İbtidai	Kuruçay	Erzincan
İaneh	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Refahiye	Erzincan
İaneh	.	1315	Zevkar Nahiyesinde	İbtidai	Refahiye	Erzincan
İaneh	.	1315	Şazi Nahiyesinde	İbtidai	Pülümür	Erzincan
İaneh	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Kara Kilise	Bayezid

Tablo 2.8'in devamı						
İaneh	.	1314	Tahir Nahiyesi	İbtidai	Eleşkird	Bayezid
İaneh	.	1314	Dirik Nahiyesi	İbtidai	Tutak	Bayezid
İaneh	.	1315	Patnos Nahiyesi	İbtidai	Tutak	Bayezid

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.349)

Tablo 2.8'deki veriler incelendiğinde Erzurum Vilayeti ve bağlı kazalarda 7 ibtidai, Erzincan sancağı ve bağlı kazalarda 12 ibtidai, Bayezid sancağı ve bağlı kazalarda 4 ibtidai mekteb toplamda 23 ibtidai bulunmaktadır. Buna göre Erzurum vilayetine bağlı Keskim kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, Tercan kazasında 1314 tarihli 2 ibtidai, 1315 tarihli 1 ibtidai, Tortum'da 1314 tarihli 1 ibtidai, Kiğı kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai mekteb bulunmaktadır. Erzincan sancağı merkezde 1314 tarihli 1 ibtidai, 1315 tarihli 3 ibtidai, Erzincan sancağına bağlı Hınıs kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, 1313 tarihli 3 ibtidai, Kuruçay'da 1315 tarihli 1 ibtidai, Refahiye'de 1315 tarihli 1 ibtidai, 1314 tarihli 1 ibtidai, Pülümür kazasında 1315 tarihli 1 ibtidai mekteb bulunmaktadır. Bayezid sancağına ait kazalarda ise, Karakilise'de 1314 tarihli 1 ibtidai, Eleşkird kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai ve Tutak'ta 1315 tarihli 1 ibtidai ve 1314 tarihli 1 ibtidai mekteb bulunmaktadır.

Tablo 2.9. Erzurum Salnamesine Göre Erzurum Vilayetine Bağlı Bulunan Bazı Mekteb İbtidailer

Mülahazat	Masraf	Tarih	Mektebin Yeri	Derece	Kaza	Liva
İaneten	.	1315	Velibaba Nahiyesinde	İbtidai	Pasinler	Erzurum
İaneten	.	1315	Horasan Mahallesinde	İbtidai	Pasinler	Erzurum
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	İspir	Erzurum
İaneten	.	1314	Salaçuz Nahiyesinde	İbtidai	İspir	Erzurum
İaneten	.	1314	Turgah Nahiyesinde	İbtidai	İspir	Erzurum
İaneten	.	1313	Merkez Kazada	İbtidai	Namervan	Erzurum
İaneten	.	1314	Ardus Nahiyesinde	İbtidai	Namervan	Erzurum
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Keskim	Erzurum
İaneten	.	1315	Ökdem Nahiyesinde	İbtidai	Keskim	Erzurum
İaneten	.	1314	Erkenes Nahiyesinde	İbtidai	Keskim	Erzurum
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Tercan	Erzurum

Tablo 2.9'un devamı						
İaneten	.	1315	Manas Nahiyesinde	İbtidai	Tercan	Erzurum
İaneten	.	1314	Kara Kulak Nahiyesinde	İbtidai	Tercan	Erzurum
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Tortum	Erzurum
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Kiğı	Erzurum
İaneten	.	1314	Söyler Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzurum
İaneten	.	1314	Fazıl Efendi Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzincan
İaneten	.	1313	Horan Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzincan
İaneten	.	1313	Fazıl Efendi Mahallesiinde	İbtidai	Hınıs	Erzincan
İaneten	.	1314	Asi Nahiyesinde	İbtidai	Hınıs	Erzincan
İaneten	.	1315	Salanur Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneten	.	1315	Cenehke Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneten	.	1315	Cıvış Nahiyesinde	İbtidai	Erzincan	Erzincan
İaneten	.	1314	Taş Peyker Nahiyesinde	İbtidai	Kemah	Erzincan
İaneten	.	1315	Merkez Kazada	İbtidai	Kuruçay	Erzincan
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Refahiye	Erzincan
İaneten	.	1315	Zevkar Nahiyesinde	İbtidai	Refahiye	Erzincan
İaneten	.	1315	Şazi Nahiyesinde	İbtidai	Pülümür	Erzincan
İaneten	.	1314	Merkez Kazada	İbtidai	Kara Kilise	Bayezid
İaneten	.	1314	Zahir Nahiyesinde	İbtidai	Eleşkird	Bayezid
İaneten	.	1314	Dirik Nahiyesinde	İbtidai	Tutak	Bayezid
İaneten	.	1315	Patnos Nahiyesinde	İbtidai	Tutak	Bayezid

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.316)

Tablo 2.9'daki veriler incelendiğinde Erzurum Vilayeti ve bağlı kazalarda 16 ibtidai, Erzincan sancağı ve bağlı kazalarda 12 ibtidai, Bayezid sancağı ve bağlı kazalarda 4 ibtidai, toplamda ise 32 ibtidai mekteb bulunmaktadır. Bu ibtidai mekteblerin dağılımı ise şöyledir; Erzurum Vilayeti'ne bağlı Pasinler kazasında 1315 tarihli 2 ibtidai, İspir'de 1314 tarihli 3 ibtidai, Nemervan'da 1313 tarihli 1 ibtidai, 1314 tarihli 1 ibtidai, Keskim kazasında 1315 tarihli 1 ibtidai, 1314 tarihli 2 ibtidai, Tercan kazasında 1314 2 ibtidai, 1315 tarihli 1 ibtidai, Tortum kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, Kiğı kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai mekteb bulunmaktadır. Erzincan sancağında 1314 tarihli 1 ibtidai, 1315 tarihli 3 ibtidai, Erzincan'a bağlı Hınıs kazasında

1314 tarihli 2 ibtidai, 1313 tarihli 2 ibtidai, Kemak kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, Kuruçay kazasında 1315 tarihli 1 ibtidai, Refahiye 1314 tarihli 1 ibtidai, 1315 tarihli 1 ibtidai, Pülümür kazasında 1315 tarihli 1 ibtidai mekteb bulunmaktadır. Bayezid sancağına bağlı Karakilise’de 1314 tarihli 1 ibtidai, Eleşkird kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai, Tutak kazasında 1314 tarihli 1 ibtidai ve 1315 tarihli 1 ibtidai mekteb bulunmaktadır.

1903 tarihli Maarif salnemsinde bulunan ibtidai mekteblerin 1900 ve 1901 tarihli salnamelerinden farklı olarak Pülümür kazasında 1 ibtidai mekteb ve Tutak kazasında 2 ibtidai mektebin bilgisi bulunmaktadır. 1898 tarihli Maarif salnamesinde Pülümür ve Tutak kazalarında ibtidai mekteblerin bigisine ulaşılammıştır.

2.2.2. Rüşdiyeler

Osmanlı Batı’nın üstünlüğünü kabul ettikten sonra her alanda olduğu gibi eğitimde de birtakım yenilikler yapmaya karar vermiştir. Bu yeniliğe ilk olarak Batı tarzında askeri okullar açarak başlamıştır. Bu okullara sıbyan mekteblerinden mezun olan öğrenciler kayıt yaptırıyordu. Ancak sıbyan mekteblerinden askeri okullara giden öğrencilerin bilgileri ve seviyeleri bu öğretimi takibe elverişli değildi. Böylece 1839 Fermanı gereği 1845 yılında toplanan Muvakkat Maarif Meclisince rüşdiyelere, sıbyan okullarının üstünde Darülfünuna talebe yetiştiren orta dereceli okulların açılmasına karar verilmesi ile ilk rüşdiye 1847 yılında Kemal Efendi’nin çabasıyla İstanbul’da Davut Paşa Mektebi’nde açılmıştır.¹¹⁰ 1869-1876 tarihleri arasında rüşdiye mekteblerinin sayısı 287’ye çıkmıştır. 1876 yıllarına gelindiğinde de rüşdiye mekteblerinin sayısı 425’lere ulaşmıştır. Buna göre rüşdiye mekteblerin 400’ün üstüne çıkması ne kadar geliştiğini göstermektedir. II. Abdülhamit Dönemi’nin başlarında Erzurum’da 20 Rüşdiye Mektebi’nde, 607 öğrenci ders görmekte iken, bu padişah döneminde bunlara 4 mekteb daha eklenmiştir. 1905–06 yıllarında ise Erzurum Merkez Sancağı’nda 5 Erkek, 1 kız ve 1 karma Rüşdiye, Hınıs Sancağı’nda 1 erkek, Bayezid’de 3 ve Erzincan’da da 2 erkek rüşdiyesi

¹¹⁰ Yazıbaşı, II. Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteblerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918), 76.

bulunmaktadır.¹¹¹ Erzurum Vilayeti'nde ilk rüşdiyenin ne zaman ve kim tarafından açıldığı bilgisine kaynaklarda tespit edilmemiş olup bu vilayet ve kazalarına ait 1898-1899-1900-1901-1903 yıllarına ait salnamelerde kayıtlı olan rüşdiyeler ile ilgili verilere ulaşılmıştır. Bu dönemde taşrada Müslim ve Gayrimüslimlere ait rüşdiyeler maarif salnamelerine göre şu şekildedir;

Tablo 2.10. Erzurum Salnamelerine Göre Doğu'da Bulunan Bazı Mekteb Rüşdiyeleri

Dahil Vilayette Bulunan Mekatib Rüşdiyesi			
Bulunduğu Yer	Muallim Evvel	Muallim Sani	Talebe Adedi
Erzurum	İbrahim Efendi	Mustafa Yetim Efendi	220
Bayburd	Mustafa Yetim Efendi	Ali Rıza Efendi	80
Tercan	.	Salih Efendi	60
Van	Mehmet Şevki Efendi	Yusuf Efendi	80
Bahçeler	.	Hacı Mustafa Efendi	70
Elbak	.	Süleyman Efendi	21
Kars	.	Ahmed Efendi	25
Bayezid	.	.	.
Çıldır	.	Abdulkadir Efendi	22
Muş	.	Hacı Tayip Efendi	60
Bitlis	.	Abdülmelik Efendi	45
Erzincan	Mehmet Efendi	Hacı Sadık Efendi	70
Kemah	.	Mehmet Hamdi Efendi	35
Mazgirt	.	.	.
Erzurum Ermeni Rüşdiyesi	Karpet Efendi	Kergün Efendi	351
Erzurum Katolik Rüşdiyesi	Muğakiye Efendi	Hamzaseb Efendi	90
Erzurum Rum Rüşdiyesi	Dimitri Efendi	Yorgi Efendi	100
Van Ermeni Rüşdiyesi	Nişan Efendi	.	70
Toplam talebe sayısı:			1399

Kaynak: (Erzurum Salnamesi 1288-1871, s.134;1287-1870, s.121)

Tablo 2.10'daki veriler incelendiğinde bu dönemde doğuda açılan rüşdiyelerde öğrenci sayılarının yüksek olması bu okullara talebin fazla olduğunu göstermektedir. Ayrıca Erzurum merkezinde diğer sancak ve kazalara göre öğrencilerin daha çok olduğu gözlenmiştir. Erzurumda bulunan Ermeni, Katolik ve Rum cemaatlerine bağlı rüşdiyelerde de öğrencilerin fazla olması Gayrimüslimlerin eğitimi ne kadar önemsediklerini göstermektedir.

1898 yılında Kiğı'da 85 öğrenci ile 1 rüşdiye, Hınıs'ta ise öğrenci sayısı belirtilmemiştir. Bayburt 37 öğrenci ile 1 rüşdiye, Pasinler 73 öğrenci ile 1 rüşdiye, Erzurum merkezde 133 öğrenci ile 1 rüşdiye, Kemah 53 öğrenci ile 1

¹¹¹ Karataş, Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı), 231.

rüşdiye, Pülümür 42 öğrenci ile 1 rüşdiye, Bayezid 100 öğrenci ile 1 rüşdiye, Tutak 42 öğrenci ile 1 rüşdiye, Eleşkird 32 öğrenci ile 1 rüşdiye bulunmaktadır.

1899 yılında Erzurum Vilayeti'ne bağlı sancak ve kazalarda bulunan rüşdiyeler şöyledir: Bayburt 126 öğrenci ile 1 rüşdiye, Pasinler 65 öğrenci ile 1 rüşdiye, Pülümür 10 öğrenci ile 1 rüşdiye, Bayezid 90 öğrenci ile 1 rüşdiye, Tutak 40 öğrenci ile 1 rüşdiye, Aşkale 32 öğrenci ile 1 rüşdiye bulunmaktadır.

Bu tablodaki 1871 tarihli Erzurum salnamesinden elde edilen verilere göre Müslim ve Gayrimüslim rüşdiyelerinde toplamda 1399 öğrenciye eğitim verildiği görülmektedir. Erzurum merkezde 273 öğrenci ile 1 askeri rüşdiye bulunmaktadır. Bu askeri rüşdiyenin detayları aşağıdaki Tablo 2.11'de mevcuttur;

Tablo 2.11. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı'nda Bulunan Askeri Rüşdiyesi

Erzurum Mekteb Rüşdiye-i Askeriyesi						
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Madalya	Osmani	Mecidi
Müdür	Abdünnafi Efendi	Kolağası	-	-	-	-
Dahiliye Mülazımı	Hakkı Efendi	-	-	-	-	-
Dahiliye Mülazımı	İshak Efendi	Mülazım-1 sani	-	-	-	-
Arabi Muallimi	Latif Efendi	Edirne Rüşumu	-	-	-	-
Dahiliye Yüzbaşısı	Münhal	-	-	-	-	-
Resim Muallimi	Münhal	-	-	-	-	-
Coğrafya Muallimi	Kemal Efendi	Mülazım-1 sani	-	-	-	-
Fransızca Muallimi	Münhal	-	-	-	-	-
Riyaziye Muallimi	Münhal	-	-	-	-	-
Arabi Muallimi	Mehmed Tahir Efendi	-	-	-	-	5
Farisi Muallimi	Ahmed Efendi	-	-	-	-	5
İlmihal ve Kavaid Muallimi	Mehmed Necati Efendi	-	-	-	-	5
İmla Muallimi	Yusuf Ziya Efendi	-	-	-	-	5
Hüsn-i Hat Muallimi	Sabit Efendi	Salise	-	-	-	5
Talebe Mevcudu: 273						

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.905)

Tablo 2.11'deki veriler incelendiğinde, 1317-1899 Maarif Salnamesine göre Erzurum Askeri Rüşdiyesi'nde muallim Kolağası rütbesiyle müdür Abdülnafi Efendi, dahiliye mülazımı Hakkı Efendi, Mülazım-1 sani rütbesiyle dahiliye mülazımı İshak Efendi, Edirne rüşumu Arabi muallimi Latif Efendi,

dahiliye yüzbaşısı ve resim muallimi münhaldır. Gümüş imtiyazlı madalyasıyla ve coğrafya muallimi olan Kemal Efendi, Fransızca ve Riyaziye muallimi münhaldır. Arabi muallimi Mehmed Tahir Efendi, Farisi muallimi Ahmed Efendi, İlmihal ve Kavaid muallimi Mehmed Necati Efendi, İmla muallimi Yusuf Ziya Efendi ve Hüsn-i Hat muallimi Sabit Efendi görev yapmaktadır. Okulun 273 öğrencisi bulunmaktadır.

1900 yılına ait salnamede Erzurum Vilayeti ve kazalarına ait rüşdiyelerde Bayburt 113 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Pasinler 54 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Keskim 58 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Kığı 52 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Hınıs 43 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Erzincan 125 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Kemah 45 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Erzincan 42 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Bayezid 89 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Tutak 43 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Eleşkird 44 öğrencisi ile 1 rüşdiye, bulunmaktadır. Ayrıca bu tarihe ait Erzurum merkezde 1 askeri rüşdiye de bulunmaktadır.

Tablo 2.12. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı'nda Bulunan Askeri Rüşdiyesi

Erzurum Mekteb Rüşdiye-i Askeriyesi						
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Madalya	Osmani	Mecidi
Müdür	Abdünnafi Efendi	Kolağası	-	-	-	-
Dahiliye Mülazımı	Hakkı Efendi	-	-	-	-	-
Dahiliye Mülazımı	İshak Efendi	Mülazım-ı sani	-	-	-	-
Arabi Muallimi	Latif Efendi	Edirne Rüşumu	-	-	-	-
Dahiliye Yüzbaşısı	Münhal	-	-	-	-	-
Resim Muallimi	Münhal	-	-	-	-	-
Coğrafya Muallimi	Kemal Efendi	Mülazım-ı sani	-	-	-	-
Fransızca Muallimi	Münhal	-	-	-	-	-
Riyaziye Muallimi	Münhal	-	-	-	-	-
Arabi Muallimi	Mehmed Tahir Efendi	-	-	-	-	5
Farisi Muallimi	Ahmed Efendi	-	-	-	-	5
İlmihal ve Kavaid Muallimi	Mehmed Necati Efendi	-	-	-	-	5
İmla Muallimi	Yusuf Ziya Efendi	-	-	-	-	5
Hüsn-i Hat Muallimi	Sabit Efendi	Salise	-	-	-	5
Talebe Mevcudu: 283						

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1006-1007)

Tablo 2.12'deki veriler incelendiğinde 1318-1900 Maarif Salnamesine göre Erzurum Askeri Rüşdiyesi'nde 14 muallim ve 283 öğrenci bulunmaktadır.

1899 yılında görev yapan muallimler hiç değişmeyip görevlerine devam ettikleri görülmektedir. Sadece öğrenci sayısı 273'ten 283'e çıkmıştır.

1901 yılına ait Erzurum ve kazalarına ait salnamelerde geçen rüşdiyeler; Bayburt 118 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Bayezid 58 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Keskim 58 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Kiğı 45 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Hınıs 44 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Erzurum merkezde 133 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Kemah 41 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Pülümür 41 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Bayezid 95 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Tutak 47 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Eleşkird 42 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Erzincan 219 öğrencisi ile bir askeri rüşdiye, Erzurum 319 öğrencisi ile 1 askeri rüşdiye bulunmaktadır. (SNMU,1901:304-305-335-336-337-339) Erzurum askeri rüşdiye ile ilgili veriler aşağıdaki tabloda mevcuttur.

Tablo 2.13. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı'nda Bulunan Askeri Rüşdiyesi

Erzurum Mekteb Rüşdiye-i Askeriyesi						
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Madalya	Osmani	Mecidi
Müdür	Abdünnafi Efendi	Kolağası	-	-	-	4
Dahiliye Yüzbaşısı	Hakkı Efendi	Yüzbaşısı	-	-	-	-
Dahiliye Yüzbaşısı	İbrahim Efendi	Yüzbaşısı	-	-	-	-
Dahiliye Zabiti	Hafız İshak Efendi	Mülazım-ı sani	-	-	-	-
Dahiliye Zabiti	Münhal	Mülazım-ı sani	-	-	-	-
Dahiliye Zabiti	Münhal	Mülazım-ı sani	-	-	-	-
Resim Muallimi	Osman Neşet Efendi	Yüzbaşısı	-	-	-	-
Coğrafya Muallimi	-	-	-	-	-	-
Fransızca Muallimi	Mustafa Zihni Efendi	Mülazım-ı sani	-	-	-	-
Riyaziye Muallimi	-	-	-	-	-	-
Arabi Muallimi	Mehmed Tahir Efendi	-	-	-	-	5
Arabi Muallimi	Mehmed Necati Efendi	-	-	-	-	5
Farisi Muallimi	Ahmed Efendi	-	-	-	-	5
Kavaid Muallimi	Mehmed Edip Efendi	-	-	-	-	-
İmla Muallimi	Yusuf Ziya Efendi	-	-	-	-	5
Hüsn-i Hat Muallimi	Sabit Efendi	Salise	-	-	-	5
Talebe Mevcudu: 319						

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.338-339)

Tablo 2.13'teki veriler incelendiğinde 1319-1901 Maarif Salnamesine göre Erzurum Askeri Rüşdiyesi'nde 16 muallim görev yapmaktadır. 1900 yılına göre 2 muallim daha eklendiği (Yüzbaşı rütbesiyle dahiliye yüzbaşısı İbrahim Efendi ile resim muallimi Osman Nuri Efendi) ve öğrenci sayısı 283'ten 319'a çıkmıştır.

1903 yılına ait salnamede Erzurum ve sancaklarında bulunan rüşdiyeler; Keskim 53 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Bayburt 85 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Pasinler 79 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Kiğı 48 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Hınıs 44 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Erzincan 98 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Kemah 66 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Pülümür 48 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Bayezid 77 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Eleşkird 71 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Tutak 42 öğrencisi ile 1 rüşdiye, Erzurum 189 öğrencisi ile 1 askeri rüşdiye bulunmaktadır.¹¹² Erzurum askeri rüşdiye ile ilgili veriler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2.14. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan Askeri Rüşdiyesi

Erzurum Mekteb Rüşdiye-i Askeriyesi						
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Madalya	Osmani	Mecidi
Müdür	Abdülhafî Efendi	Kolağası	-	-	-	4
Dahiliye Zabiti	İbrahim Efendi	Yüzbaşı	-	-	-	5
Riyaziye Muallimi	Tayfur Efendi	Mülazım-ı evvel	-	-	-	.
Dahiliye Zabiti	İshak Efendi	Mulazım-ı sani	-	-	-	5
Dahiliye Zabiti	Osman Efendi	Mulazım-ı sani	-	-	-	5
Dahiliye Zabiti	Mehmed Şefik Efendi	Mulazım-ı sani	-	-	-	5
Coğrafya Muallimi	Osman Ziya Efendi	Mulazım-ı sani	-	-	-	-
Arabi Muallimi	Mehmed Tahir Efendi	İlmiyeddin	-	-	-	5
Arabi Muallimi	Mehmed Necati Efendi	İlmiyeddin	-	-	-	5
Farisi Muallimi	Hafız Fuat Efendi	İlmiyeddin	-	-	-	5
İmla Muallimi	Ziya Efendi	Mükiddin	-	-	-	-
Kavaid Muallimi	Edip Efendi	İlmiyeddin	-	-	-	-
1318-1319 Sene-i Tedrisiye Zarfında Mevcut Talebe						
Hademe Adedi	Yekûn(toplam)	Gayrimüslim	Müslim			
6	189	-	189			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.309-310)

Tablo 2.14'teki veriler incelendiğinde 1321-1903 Maarif Salnamesine göre Erzurum Askeri Rüşdiyesi'nde 4 yıl zaman zarfında değişmeyen kolağası rütbesiyle müdür Abdülhafî Efendi, Yüzbaşı rütbesiyle dahiliye zabiti İbrahim

¹¹² Maarif Salnamesi 1319-1901, 307-308-310.

Efendi, Mülazım-ı sani ve dahiliye zabiti Tayfur Efendi, Mülazım-ı evvel dahiliye zabiti İshak Efendi, Mülazım-ı sani ve dahiliye zabiti Osman Necati ile Mehmet Şefik Efendi, Mülazım-ı sani coğrafya muallimi Osman Ziya Efendi, İlmiddin rütbesiyle Arabi muallimleri Mehmed Tahir ve Mehmed Necati Efendi, İlmiddin rütbesiyle Farisi muallimi Hafız Fuad Efendi, Mülkiddin İmla muallimi Ziya Efendi ve İlmiddin kavaid muallimi Edip Efendi görev yapmaktadır. Rüşdiyenin 6 hademesi, 189 öğrencisi bulunmaktadır.

2.2.3. İdadiler

İdadiler ortaöğretimin bir kademesi olarak 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile ele alınmıştır. İdadiler ilk dönemlerde Rüşdiye, Bahriye, Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi okulların hazırlayıcısı niteliğindeki açılan sınıflardır.¹¹³

Osmanlı Devleti, Batı tarzı askeri okullardaki eğitim ve öğretim seviyesine ulaşmayı hedeflemiştir. Ancak öğrencilerin eğitim-öğretimdeki yetersizliği amacına ulaşmasına engel oluyordu. 1844'e kadar Bahri, Mühendishane, Tıbbiye ve Harbiye gibi askeri mekteblere öğrenci hazırlayan kurum yoktu. Bu eksikliği gören mekteb kumandanı Emin Paşa'nın teklifi üzerine 1845'te askeri mekteblere alınacak öğrencilerin daha önce bir hazırlık okulunda bir eğitim görmeleri kararlaştırıldı. Ayrıca askeri okulların ıslahı için Meclis-i Maarif-i Muvakkat bazı kararlar aldı. Buna göre; askeri okullarda eğitim ve mesleki derslere yönelik olarak, derslere hazırlık için 12 yerde Mekteb-i Fünûn-ı İdadiye adıyla okulların açılmasına karar verildi.¹¹⁴ Bu okullardan biri İstanbul'da diğerleri taşradaki ordu merkezlerinde açılacak beş yıllık askeri idadiler, ordu müşirliklerinin idaresinde olacaktı. Ancak alınan bu kararlar hemen gerçekleşmemiştir.

1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde idadilere kimlerin başvurabilecekleri, inşaat masrafları, öğretmen ve hademe maaşlarının nereden karşılanacağı, öğretim süreleri ve dersleri gibi konularda önemli bilgiler verildiği görülmektedir. Buna göre;

¹¹³ Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*, 81.

¹¹⁴ Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*, 82.

1. İdadiler rüşdiye mezunu Müslim ve Gayrimüslim çocukların bir arada öğrenim yaptıkları yerler olacaktır.
2. Bin haneden fazla ve bulundukları yerin önemine göre her kasabada bir idadi bulunacaktır.
3. İdadilerin inşa masrafları, öğretmen ve hademe maaşları ve diğer giderleri Vilayet Maarif İdaresi Sandığı'ndan karşılanacaktır.
4. Her idadide muavinlerle birlikte altı öğretmen bulunacaktır.
5. İdadilerin öğretim süresi üç yıl olup, şu dersler okutulacaktır: Türkçe Kitabet ve İnşa, Fransızca Kavanin-i Osmani, Mantık, İlm-i Servet-i Milel, Tarih-i Umumi, Cebir, Hendese, İlm-i Mesasat, Kimya ve Resim, Hesap ve Defter Tutma, Hikmet-i Rabiyye, İlm-i Mevalid, Coğrafya.¹¹⁵

Bütün bu alınan kararlara rağmen idadilerin açılması için 1873'e kadar beklenilecektir. Ayrıca bu okulların yaygınlaştırılması ancak II. Abdülhamid devrinde mümkün olacaktır. 1869 Nizamnamesi'nde geçen bin haneli kasabalarda birer idadi açılması maddesi bulunmasına rağmen bunun hemen gerçekleştirilmesinin zorluğu göz önünde bulundurularak şimdilik örnek olarak İstanbul'da Darülmaarif binasının numune idadiye çevrilmesi önerilmiştir. Böylece 1873'te Darülmaarif binası ilk sivil idadiye dönüştürülmüştür.¹¹⁶ Yine bu padişah döneminde Erzurum'da 1 mülki, 1 de askeri olmak üzere 2 idadi mekteb hizmet vermiştir. 1887'de Erzurum Mekteb-i İdadi-i Askerisi'nin 1.sınıfında 37, 2.sınıfında 19 ve 3.sınıfında ise 24 olmak üzere toplam 80 öğrenci eğitim almaktadır.

İdadilerin taşrada da açılması için devlet tarafından bazı vergilere zam yapıldığı ya da yeni vergiler konularak çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Bu vergiler sayesinde Erzurum, Hakkâri ve Diyarbakır gibi Doğu ve Güneydoğu'daki birçok şehirde okul açılmasına ve yapımına başlanmıştır. Ancak idadilerin yapımına Arap Yarımadası memleketlerinden çok Türk olan bölgelerde yoğunluk verilmiştir.

Bu dönemde Erzurum Vilayeti'nde ilk idadinin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hususunda kaynaklarda herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Ancak Maarif salnamelerinde Erzurum'a ait Maarif İdadi, Askeri İdadi ve Leyli

¹¹⁵ Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*, 84.

¹¹⁶ Demirel, *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*, 85.

İdadi ile ilgili verilere ulaştık. Buna göre; 1316-1898 maarif salnamesinde 1 mekteb idadisi, 1317-1899 salnamesinde 1 mekteb idadisi, 1 askeri idadi ve 1 leyli askeri idadisi, 1318-1900'de 2 mekteb idadisi, 1319-1901 yılında 1 askeri idadi, 1321-1905 yılında ise 2 maarif idadi ve 1 askeri idadi bulunmaktadır.¹¹⁷

2.2.4. Erzurum Eğitim Kurumlarında Görev Yapan İdareciler

Osmanlı Devleti'nde okullara tayin edilen idarecilerin eğitim üzerinde büyük bir payı bulunmaktadır. Bu idarecilerin liyakatlı olmasına önem verilmiştir. Bu hususta 1900'lü salnamede Maarif Müdürü Gürcüzade Mehmet Bey'in Erzurum Vilayeti'ne 1896 tarihinde tayinine kadarki aldığı eğitimi ve görev yaptığı okullar şu şekilde izah edilmiştir; “1264 senesinde Batum Sancağı'na mülhak Çörekse Kazası'nda told etmiştir. Enderun-ı Hümayun Feyz Meşhun Hazret Padişahıydı. Mevcut Mekteb rüştiyeye duhul ile orada ikmal tahsilinden sonra 5-6 senede cami dercesine devam etmiştir. Sekseniki tarihinde hizmet devlete dahil olmuştur. Tarih mezkurde Enderun-ı Hümayun Hazreti Mülukuna hademe sakine dahil olmuş ve doksan senesi evvelinde ba iradei seniye memuren Kaşğere izam ve doksan birde avdet ederek taraf eşraf hazret padişahdan imaret müşarün-ileyh ihsan ve inayet buyrulan hüdayayı gıranbihan (ağırbişali)¹¹⁸ isal ve teslimi mamuriyet mahsusasıyla tekrar imaret maruzaya izam edilmiş ve ahdesine rütbei selase ile bir de beşinci rütbeden nişan mecidi tevcih buyrulmuştur. Doksan üç tarihinde tekrar avdet ederek rütbei saniye ile ba irade seniye hazret velinimet izamı mülga mahreç iklam müdiriyyetine tayin buyrulmuş ve bir aralık mekteb idadiyei mülki ve iki senedir Darülmuallimin rüşdiye idarelerinde bulunmuştur. Doksan sekiz tarihinde (büyük ihtimal 1898 tarihli tayin olmalı) Mamuratülaziz Vilayetine ve üçyüz on dört tarihinde de Erzurum Vilayeti Maarif Müdüriyyetine tayin buyrulmuştur.”¹¹⁹

Okulda müdür, müdür yardımcısı, muallimler ve mübaşirlerin (gözetmenler) görev almaktadırlar. Bunların görevleri şöyledir;

1- Müdürlerin görevleri; müdür, müdür yardımcısı, memur ve muallimler Maarfi Nezareti tarafından okullara tayin olurlardı. Okul müdürü,

¹¹⁷ Maarif Salnamesi 1316-1898, s.808; 1317-1899, s.900-904-905; 1318-1900, s.1001; 1319-1901, s.33-338; 1321-1905, s. 305-309-310.

¹¹⁸ Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 1154.

¹¹⁹ Maarif Salnamesi 1318-1900, 1000.

okul ile ilgili her türlü işlemde birinci derecede sorumlu olurdu. Hademeler okul müdürü tarafından maarif müdürünün onayı ile alınırdu.

2- Müdür yardımcısının görevleri; Öğrencilerin terbiyesi ve sıkıntıda oldukları derslerde yardımcı olurlardı. (SNMU,1318-1900:351)

3- Muallimlerin görevleri; Sabahları müdür yardımcılarının aldıkları yoklamayı günlük sınıf defterlerinde kontrol etmek, okula geç gelen öğrenciye sebebini sormak veya gelmeyen öğrencileri ve sebeplerini müdüre bildirmek.

4- Mübaşır (gözetmen) görevleri; Rüşdiye mekteplerde mübaşır, teneffüs zamanında talebe yanından ayrılmayacakları gibi koridorlarda dolaşarak muhtelif zamanlarda izinli öğrencileri kontrol ederek öğretmenin verdiği vazifeleri yerine getirirlerdi. Ayrıca akşam ve sabah yoklamaları yaparlar, ders saatlerinde ve teneffüslerde müdür yardımcısıyla beraber öğrencileri kontrol ederdi. (SNMU,1318-1900:457)

Salnamelerde Erzurum Vilayeti ile ilgili rüşdiye, ibtidai ve kız (inas) rüşdiye ile ibtidai mekteplerinde muallim-i evvel (başöğretmen), muallim-i sani (ikinci öğretmen), muallim-i salis (üçüncü öğretmen) ve diğer derslerin muallimlerinin yanı sıra okulun düzen ve temizlik gibi işlerinden sorumlu bevvâb ve mubassırlar görev yapmaktaydılar. Erzurum Sancağı'nda Rüşdiye'de ilk açıldığı dönemlerde okulda muallim-i evvel ve muallim-i sani ve bir hademe görev yapmıştır. Sonradan öğrenci sayısının artışıyla birlikte muallim sayısında artış ve mubassırların da okulda görev almaya başlamışlardır. Ayrıca diğer memurlar olarak maarif müdürü, muhasebe memuru, maarif kâtibi, muhasebe memuru refiki ve sandık emini de eğitim kurumlarında yer almaktadır. (SNMU,1898:808)

Erzurum Rüşdiye Mektebi'nin 19. yüzyılın sonlarından itibaren öğrenci sayısının çoğalmasıyla birlikte muallim sayısında da bir artışın olduğunu gözlemlemekteyiz. Erzurum mekteplerinde 3 muallim-i evvel salnamelerden ulaştık. Bunlar: Muallim-i evvel Hacı Yusuf Ziya Efendi, Emine Hanım ve Amine Hanım'dır. Maarif salnamelerinden anladığımız kadarıyla Muallim-i evvel Hacı Yusuf Ziya Efendi Erzurum rüştiye mektebinde 6 yıl görev yapmıştır. (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1898:810, 1899:903, 1900:1005, 1901:335, 1903:307) Emine Hanım 4 yıl, Amine Hanım ise 1 yıl görev yaptığı

kayıtlardan anlaşılmaktadır. Erzurum rüşdiyesinde Muallim-i sani olarak görev yapan Mehmed Mevlud Efendi, İzzet Hanım ve Gezet Hanım'dır. Rika muallimleri ise Ali Rıza Efendi ve Amine Hanım'dır. Erzurum Rüşdiye okullarında Hüsn-i Hat muallimleri 4'tür. Bunlar: Emine Hanım, Sabit Efendi, Ali Rıza Efendi ve Akif Efendi'dir. (Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1901:335-339, 1903:306-308) Hademe sayısı 1 olup değişmediği gözlenmiştir.

2.2.5. Erzurum Eğitim Kurumlarında Okutulan Dersler

Tablo 2.15'teki veriler incelendiğinde 1317-1899 tarihli Maarif-i Nezaret-i Umumiye Salnamesi'nde Erzurum Vilayeti'nde ibtidai dersler şu şekildedir: Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Fıkıhı Şerif, Türkçe Kavaid ve İmla, Usûl-i Tedris, İnşa, Arabi Sarf ve Nahv, Kavaidi Farisi, Fransızca, Hesab, İlm-i Eşya, Coğrafya Umumi ve Osmani, Tarih-i İslam, Hüsn-i Hat'tır. İbtidai ders programı şöyledir;

Tablo 2.15. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bulunan Mekteb İbtidai Ders Programı

İbtidai Şubesi Ders Programı		
Ders İsmi	Birinci Sınıf Haftalık Ders Programı	İkinci Sınıf Haftalık Ders Programı
Kur'an-ı Kerim, Tecvid, Fıkıhı Şerif	4	3
Türkçe Kavaid ve İmla	3	0
Usûl-i Tedris	0	1
İnşa	2	2
Arabi Sarf ve Nahv	2	2
Kavaid-i Farisi	2	2
Fransızca	0	1
Hesab	2	2
İlm-i Eşya	1	1
Coğrafya Umumi ve Osmani	2	2
Tarih-i İslam	2	1
Hüsn-i Hat	1	1
Toplam	19	18

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.129; 1319-1901, s.119)

Bir ve iki muallimle idare olunan mekteplerde her ders müddeti yarım saat ve daha ziyade malum olunan mekteplerde üç çeyrek olduğunda teneffüs edilirdi. (SNMU,1901:17) 1319/1901 yılına ait 3 yıllık ibtidai ders programı ise şöyledir;

Tablo 2.16. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bulunan Mekteb İbtidai Ders Programı

Ders	Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Alfabe	12	0	0
Kur'an-ı Azimü's Şan	12	6	5
Tecvid	0	2	2
İlmihal	2	3	3
Ahlak	0	2	2
Sarf-ı Osmani	0	0	2
İmla	3	3	2
Kıraat	3	2	1
Mahsus Tarih-i Osmani	0	0	2
Muhtasar Coğrafya Osmani	0	0	2
Hesab	1	2	2
Hüsn-i Hat	1	2	1
Toplam:	22	22	24

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.170)

Tablo 2.17'deki veriler incelendiğinde 1317-1899 Maarif Salnamesine göre Erzurum Vilayeti'nde rüşdiye okullarında okutulan derler şöyledir: Kavaid ve İmla, Usûl-i Tedris, İnşa, Arabi, Farisi, Fransızca, Hesab, Usûl-i Defteri, Cebir, Hendese, Hikmet, Mevalid, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat, Resim ve Ulum-i Diniye.

Tablo 2.17. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bulunan Mekteb Rüşdiyesi Ders Programı

Rüşdiye Şubesi Ders Programı		
Ders İsmi	Birinci Sınıf Haftalık Ders Programı	İkinci Sınıf Haftalık Ders Programı
Kavaid ve İmla	1	0
Usûl-i Tedris	1	2
İnşa	0	1
Arabi	3	3
Farisi	1	1
Fransızca	2	2
Hesab	2	1
Usûl-i Defteri	1	2
Cebir	1	1
Hendese	1	1
Hikmet	1	1
Mevalid	1	2
Coğrafya	2	1
Tarih	2	1
Hüsn-i Hat	1	2
Resim	1	1
Ulum-i Diniye	0	2
Toplam	22	23

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.130; 1319-1901, s.120)

Tablo 2.18'deki veriler incelendiğinde 1321-1903 Maarif Salnamesine göre Erzurum Vilayeti'nde idadi mektebin dersleri şöyledir: Tecvid, Kur'an-ı Kerim, Ulum-i Diniye ve Ahlakiye, Türkçe, Usûl-i Tahrir, Kitabet, Arabi, Farisi, Fransızca, Kavanin, Hesap, Usûl-i Defteri, Cebir, Mesasat, Hendese, Kozmografya, Fizik, Kimya, Mevalid, Mekanik, Coğrafya, Tarih, İlm-i Servet, İlm-i Eşya, Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye, Hüsn-i Hat ve Resim'dir.

Tablo 2.18. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bulunan Mekteb Rüşdi ve İdadi Ders Programı

Rüşdi ve İdadi Genel Ders Programı								
Ders İsmi	1.sene	2.sene	3.sene	4.sene	5.sene	6.sene	7.sene	8.sene
Tecvid, Kur'an-ı Kerim, Ulum-i Diniye ve Ahlakiye	3	3	3	3	3	3	3	3
Türkçe	6	5	3	3	0	0	0	0
Usûl-i Tahrir	0	0	0	0	0	0	1	2
Kitabet	0	0	0	0	2	2	1	1
Arabi	2	2	2	2	2	2	1	0
Farisi	0	2	2	2	2	0	0	0
Fransızca	0	0	3	3	3	3	4	4
Kavanin	0	0	0	0	0	0	1	1
Hesap	2	2	2	3	2	0	0	0
Usûl-i Defteri	0	0	0	0	0	1	1	0
Cebir	0	0	0	0	0	2	2	0
Mesasat	0	0	0	0	0	0	1	0
Hendese	0	0	1	1	1	2	2	1
Kozmografya	0	0	0	0	0	0	0	1
Fizik	0	0	0	0	0	0	2	2
Kimya	0	0	0	0	0	0	2	2
Mevalid	0	0	0	0	0	0	0	4
Mekanik	0	0	0	0	0	0	3	1
Coğrafya	2	2	2	2	2	3	1	1
Tarih	0	2	2	0	2	2	1	1
İlm-i Servet	0	0	0	0	0	0	1	1
İlm-i Eşya	1	1	1	0	0	0	0	0
Malumat-ı Ziraiye ve Sıhhiye	0	0	0	2	2	2	0	0
Hüsn-i Hat	2	1	1	1	1	1	0	0
Resim	1	1	1	1	1	1	0	0
Toplam	19	21	23	23	2	4	4	4

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.141)

2.2.6. Erzurum'daki Modern Eğitim'de Yaşanan Problemler

Batıda bir kamu hizmeti olarak benimsenen eğitim politikalarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de eğitim bir kamu hizmeti olarak 19. yüzyılda gündeme gelmiştir. Bu türden okulların ilk örneği Tanzimat ile İstanbul'da açılmıştır. Eğitim 19. yüzyılda siyasal sistemlerin merkezileşmesine bağlı olarak devlet denetimine girmiş, dinsel/geleneksel eğitimin yerini yaygın/kurumsal/örgün, laik ve merkezi eğitim sistemi almaya başlamıştır.¹²⁰

Medreseler, eğitim konusundaki değişim/dönüşüme ilk tepkisini bir üniversite (Darülfünûn) kurulması sırasında vermiş, ulemeden bazıları “medrese kıtlığı mı var?” diyerek eğitimdeki gelişim/değişim eleştirilmiştir. Medrese ve ulemanın siyasal sistemden ve eğitimden aşama aşama dışlanması devam etmiştir. Bu dönemde İmparatorluğun her yerinde olduğu gibi Doğu'da bulunan Erzurum vilayetinde de modernleşme adına okullaşma oranının arttığını görmekteyiz. 1877'de Erzurum'da 20 erkek rüşdiyenin 447 öğrencileri bulunmaktadır. Bu okulların arttırılması adına eğitim için kaynak arayışları dönem boyunca sürmüş, ancak savaşlar nedeniyle güçsüz durumda kalmış olan devlet bütçeden pay ayrılmaya ve bütçe dışında da kaynaklar yaratmaya çalışmıştır.¹²¹

19.yüzyıl Osmanlı Devleti için siyasal, sosyal ve ekonomik olarak sancılı geçen bir dönemdir. Siyasi olarak Rusya'nın Viyana Kongresi'nde ortaya attığı Şark meselesini bu dönemde Doğu projesi olarak gerçekleştirmek adına Ortodoksları himaye etme bahanesiyle Osmanlı Devleti ile sürekli bir çatışma/savaş halinde olmuştur. II. Abdülhamid Dönemi'nde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Anadolu Ruslar tarafından istila edilmiştir. Bu savaştan faydalanan Ermeniler de Doğu Anadolu Bölgesi'nde isyan çıkarmışlardır.¹²² Ayrıca bu savaş sonucunda yapılan Ayestefanos Anlaşması'nda 16.madde konulmuş olup bu maddeye göre Osmanlı Devleti Doğu Anadolu vilayetlerinde reform yapmayı kabul etmiştir. Böylece Ermeniler bundan güç aldığı özellikle okullarda örgütlenip faaliyetlerine yoğunluk vermişlerdir. Sadece bu dönemde Erzurum Vilayeti'nde Ermenilere ait 10 adet okul bulunmaktadır. Bu okullarda

¹²⁰ Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim”, 22.

¹²¹ Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim”, 34-35.

¹²² Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 175.

siyasi faaliyetlerini yürütmüşlerdir.¹²³ Bu dönemde Avrupa devletleri ve ABD'nin de desteği ile kurulan birçok cemaate bağlı Gayrimüslim mekteblerinin Doğu vilayetlerindeki eğitimi olumsuz yönde etkilediği gibi özellikle stratejik öneme sahip Erzurum Vilayeti'ndeki eğitimi de olumsuz etkilemiştir.

II. Abdülhamid döneminin başında okullaşma ve öğrenci sayılarında düşüş yaşanmıştır. Bunun başlıca nedeni 1877-1878 olup yitirilen topraklardır. Bu dönemde Erzurum mekteblerinde öğrenci sayılarında düşüş gözlenmiştir. Buna göre. 1900 yılında Bayburt'ta 113 öğrencisi bulunan rüşdiye de 1903'te 85'e, Pülümür rüşdiyesinde 1898 yılında 42 öğrencisi bulunurken 1899'da bu sayı 10'a düşmüştür. Erzincan rüşdiyesinde 1899 yılında 132 öğrencisi bulunurken 1903'te 98'e, Kiğı kazasında ise 1898 yılında 85 olan okulun öğrenci sayısı 48'e düştüğü görülmektedir. (SNMU, 1898:809-811; 1899:902-903; 1900:1002; 1901:306-307)

II. Abdülhamid Döneminde Erzurum'da kuraklık ve çekirge istilasına bağlı olarak 1882-1887-1889-1892-1893 ve 1906-1907 yıllarında kuraklıklar yaşanmıştır. Bu kuraklıklar Erzurum Vilayeti'nde öğretmen, memur ve birçok kamu çalışanının ücretlerinin zamanında ödenememesi veya düşük bir mebla ile ödenmesine neden olmuştur. Bu da eğitimin de aksamasına birçok okulda muallim-i evvel yerine muallim-i evvel vekili ya da muallim-i sani görevlendirme yoluna gidilmiş olup bazı okullarda çok öğrenci olmasına rağmen tek muallim görev yaptığı görülmektedir. Örneğin Pülümür rüşdiyesinde 42 öğrenci ile muallim-i evvel olmadığı ve muallim-i sani görevlendirilmiştir. 1901'de yine Pülümür kazasında 41 öğrencisi buluna rüşdiye de muallim-i evvel vekili görev yapmıştır. Keskim kazasında 1899 yılında 32 öğrencisi bulunan rüşdiyede tek muallim olarak Muallim-i evvel vekili İhsan Bey görev yapmaktadır. Tutak kazası da 1900-1901 yıllarında muallim-i evvel bulunmayıp Muallim-i sani İhsan Bey'in görev yaptığı görülmektedir. (SNMU, 1898:811; 1899:902-903; 1900:1004; 1901:336)

¹²³ Karataş, *Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 179.

2.2.7. Modern Okullarda Eğitim Alan Öğrenci Sayıları

Erzurum merkezde bulunan okullarda eğitim gören öğrenci sayıları salnamelere baktığımız da yıllara göre değiştiğini görmekteyiz. 1903 yılına ait salnamede Erzurum merkezli İnas (kız) İbtidai şubesinde 30 öğrenci, İnas Rüşdiye mektebinde 34 öğrenci mevcuttur. (SNMU,1905:308) Ancak 1897 yılına ait Erzurum salnamesinde İnas ibtidai ve İnas rüşdiye mektebinin 63 öğrencisinin bulunduğu kaydedilmiştir. Diğer ibdidailerde de 56 öğrenci bulunmaktadır. (SVE,1897:127) 1898 ve 1901 yıllarında rüşdiye mektebinde öğrenci sayıları 133 olarak görülmektedir. (SNMU, 1898-1901:810-335) Erzurum Vilayeti'ne ait askeri rüşdiye, leyli (yatılı) idadi ve askeri idadilerde daha çok öğrenci kaydının bulunduğunu salnamelerde görmekteyiz. 1899'da askeri rüşdiyesinin 273 öğrenci, 1901'de 315 öğrenci ve 1905'te 189 öğrenci mevcuttur. Askeri idadilerde 1899 yılına ait salnamede 219 öğrenci, 1900-1901 yıllarına ait askeri idadide 226 öğrenci, 1903'te 200 öğrenci mevcuttur. Leyli idadilerde ise 1899'da 307 öğrenci, 1901'de ise 350 öğrenci mevcuttur. Erzurum Vilayeti'nde salnamelerde nüfusa oranla toplam öğrenci adedi aşağıdaki tabloda mevcuttur.

Tablo 2.19. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Vilayeti'nde Mekteplerde (İbtidai, Rüştîye, İdadi) Bulunan Talebe Sayısı

Erzurum Vilayeti		
Talebenin Nüfus Umumiye Nispeti	Mekatibde Tahsilde Bulunan Talebe	Nüfus Umumiye
30,3	19,592	647,010

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.333)

Tablo 2.19'daki veriler incelendiğinde 1319-1901 Maarif Salnamesine göre Erzurum Vilayeti'nin toplam nüfusu 647,010'dur. Bunun 19,592'si öğrenci olduğu oran olarak da binde 30,3'tür.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERZURUM SANCAK VE KAZALARINDA EĞİTİM

3.1. Erzurum Sancağı'nda Eğitim

II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı devletinin hâkim olduğu her bölgede okullaşmaya önem verilmiştir. Özellikle taşrada eğitimin yaygın hale gelmesi için çalışmalar yürütülmüştür. Bu çalışmalar kapsamında Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Erzurum'da da açılan okulların bilgisi şu şekilde verilmiştir; Erzurum'da 1 İdâdî, 1 İnas Rüşdiyesi, 1 Rüşdiye ve 19 İbtidai mekteb bulunmaktadır. Nüfusu, 647.010 kişi olan vilayette, okula devam eden öğrencilerin sayısı 19.693 olarak verilmiştir. Bu da nüfusun yaklaşık %3'üne denk gelmektedir. Tüm vilayet için düşünüldüğünde öğrenci sayısının toplam nüfusa oranı düşük görünmektedir. Ancak II. Abdülhamit Dönemi'nin başlarında Erzurum'da 20 Rüşdiye Mektebi'nde, 607 öğrenci ders görmekte iken, bu padişah döneminde bunlara 4 mekteb daha eklenmiştir.¹²⁴

Maarif Salnamelerinde Erzurum Sancağında 1316/1898'de 1 rüşdiye, 2 askeri idadi, 15 medrese; 1317/1899'da 1 rüşdiye, 1 inas (kız) rüşdiye, 1 askeri rüşdiye, 2 idadi, 15 medrese; 1318/1900'de 1 inas (kız) rüşdiye, 1 askeri rüşdiye, 3 idadi, 1 idadi leyli (yatılı) ve 26 mesrede; 1321/1903'te ise 5 ibtidai, 1 inas (kız) ibtida, 2 inas (kız) rüşdiye, 1 askeri rüşdiye, 3 idadi, 2 askeri idadi, 1 leyli (yatılı) idadi ve 26 medrese bulunmaktadır. Önceki yıllara göre 1 kız rüşdiyenin ve 11 medresenin arttığı görülmektedir. Salnamelerde tespit ettiğimiz bu bilgi sadece Erzurum merkez de bulunan okul sayılarıdır.

Modern okulların yanı sıra vilayette dini eğitimin ağırlıkta olduğu medreseler de bulunmaktadır. 1316-1898, 1318-1900 ve 1319-1901 yıllarına ait Salnamelerde medreseler ve öğrenci sayıları şu şekildedir: Köse Ömer Ağa (14), Hacı Mehmed Ağa (15), Ahmed Efendi (5), Cafer Efendizade (30), Mechul (9), Zeynel Ağa (31), Köse Ömer Ağa (25), Emin Efendi (15), Esad Paşa (13), Yeğen Ağa (7), Feyzah Efendi (24), Salih Efendi (15), Namı Vanlızade (51), Cafer Efendi (10), İbrahim Paşa (25), Habib Efendi (30), Sultan Mahmud Han evvel

¹²⁴ Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 231.

Hazretleri (50), Sultan Mahmud Han evvel Hazretleri (15), Sultan Mahmud Han evvel Hazretleri (20), Sultan Mahmud Han evvel Hazretleri (19), Eşraf-ı Mahalle tarafından (10), Merhum Hacı Abdi Ağa (6-7), Eşraf-ı Karye Tarafından (7), Eşraf-ı Karye Tarafından (25), Eşraf-ı Karye Tarafından (10).

1321-1903 tarihinde Maarif Salnamesinde Erzurum Vilayeti ve bu vilayete bağlı olan kazaların bazılarında İdadi, İnas Rüşdiye, Rüşdiye ve İbtidailerin bulundukları yerler, okul masrafları ve tarihleri mevcuttur. Buna göre:

Tablo 3.1. Maarif Salnamesine Göre Erzurum Vilayeti'nde ve Kazalarında Bulunan Mekteblerin Bulunduğu Mahalle, Okullara Harcanan Para ve Bu Paranın Sağlandığı Kurum

Mülahazat	Masraf	Tarih	Mektebin Yeri	Derecesi	Kaza	Liva
Maarif Sandığından	635000	1304	Yenikuş	İdadi	Erzurum	Erzurum
5000 guruş Maarif Sandığından, 7500 guruş iane	125000	1306	Yoncalık Sefla Mahallesinde	İdadi	Erzurum	Erzurum
İaneten	8000	1312	Kasabada	Rüşdiye	Pülümür	Erzincan
Tamiren	6000	1313	Kasabada	Rüşdiye	Eleşkird	Bayezid
İaneten	.	1313	Kasabada	Rüşdiye	Keskim	Erzurum
İaneten	.	1298	Kuyumcular Arkasında	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İaneten	.	1315	Esad Paşa Mahallesinde	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İaneten	.	1315	Eşkak Nahiyesinde	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İaneten	.	1314	İlice Nahiyesinde	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İaneten	.	1314	Ovacık Nahiyesinde	İbtidai	Erzurum	Erzurum
İaneten	.	1314	Reşadiye Civarında	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İaneten	.	1314	Zahid Efendi Mahallesinde	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İaneten	.	1313	Pülümür Nahiyesinde	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İaneten	.	1313	Masad	İbtidai	Bayburt	Erzurum
İaneten	.	1313	Haret Mahallesinde	İbtidai	Bayburt	Erzurum

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, 315)

Tablo 3.1'deki veriler incelendiğinde 1903 tarihli Salnamede 1304 yılında 635000 kuruş Maarif sandığından temin edilerek Erzurum Yenikuş Mahallesinde 1 İdadi Mektebin kurulduğu ve 1306 yılında 125000 kuruş ile Erzurum Yoncalık mahallesinde 1 İdadi Mektebin kurulduğunu görebeyiz.

1312 yılında Pülümür Kazasında Rüşdiye için ianeten 8000 kuruş masraf ayrıldığı, yine Eleşkird Kazası Rüşdiye tamiri için 6000 kuruş masraf ayrılmış olduğunu görüyoruz. Erzurum'un diğer mahalleleri ve Bayburt mahallelerinde yapılan İbtidai Mekteblerin tarihleri mevcut olup harcanan para miktarı ise belirtilmemiştir. Salnamelerde herhangi bir açıklama da yapılmamıştır.

3.1.1. Pasinler Kazası'nda Eğitim

Bu kazada 1898-1899-1900-1901-1903 yıllarına ait Maarif salnamelerinde 6 medrese, 2 ibtidai ve 1 rüşdiye bulunmaktadır. Bunun haricinde 1318-1900 yılına ait Erzurum salnamesin Rüşdiyede Muallim-i evvel Hafız Reşid Efendi, Muallim-i sani Hafız Mehmed Efendi ve Bekir Sıdkı Efendi görev yaptığı ve öğrenci sayısının da 70 olarak kaydedildiği görülmektedir. (SVE,1900:319) Pasinler ile ilgili Maarif Salnamelerinde daha çok rüşdiyeler ile ilgili detaylı bilgilere ulaştık. Buna göre;

Tablo 3.2. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pasinler Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Pasinler Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Hafız Reşid Efendi	-	-
Muallim-i Sani	Hafız Mehmed Efendi	-	-
Hat Muallimi (Muallim-i Evvel)	Hafız Reşid Efendi	-	-
1898 tarihli talebe: 73			
1900 tarihli talebe: 54			
1903 tarihli talebe: 79			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.810)

Tablo 3.2'deki veriler incelendiğinde 1898-1900-1903 Maarif Salnamelerine göre Pasin Rüşdiyesi'nde Muallim-i evvel aynı zamanda Hat muallimi Hafız Reşid Efendi ve Muallim-i sani Hafız Mehmed Efendi görev almaktadır. Pasinler Rüşdiyesi'nde toplamda 1898'de 73, 1900'de 54 ve 1903'te 79 öğrenci ve hademe sayısı 1 olup değişmediği gözlenmiştir. Rütbe ve tarih ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Tablo 3.3. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pasinler Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Pasinler Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Hafız Reşid Efendi	-	-
Muallim-i Sani	Mehmed Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Ahmet Revai Efendi	-	-
Talebe: 65			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.901)

Tablo 3.3'teki veriler incelendiğinde 1317-1899 Maarif Salnamesine göre Pasinler Rüşdiyesi'nde Muallim-i evvel Hafız Reşid Efendi, Muallim-i sani Mehmed Efendi ve Hüsn-i Hat Muallimi 1898'de Hafız Reşit olup 1899'da değiştiği yerine Ahmed Revai Efendi görev yapmaktadır. Pasinler Rüşdiyesi'nde 65 öğrenci ve 1 hademe bulunmaktadır. 1898 Maarif Salnamesine göre Muallim-i Evvel değişmediği ancak öğrenci sayılarının 73'ten 65'e düştüğü görülmektedir.

3.1.2. Bayburt Kazası'nda Eğitim

Bayburt Rüşdiye Mektebi, 19. Yüzyılın sonuna doğru şehrin ileri gelenleri ve memurların yardımıyla inşa edilmiş ve 1868 yılında açılmıştır. Bu tarihte mektebin muallimliğine aylık 625 kuruşla Dar'ul-mualimîn mezunu Gümüşhaneli Süleyman Efendi tayin olunmuştur. Rüşdiyenin muhtelif masrafları için mal sandığından 1000 kuruş tahsis edilmiş ve 83 kuruş maaşla mektebe bir bevvab atanmıştır. Rüşdiyenin kitap ve risale ihtiyacı Maarif-i Umûmiye Nezareti tarafından karşılanmıştır.¹²⁵ Bayburt Rüşdiyesi ilk açıldığı dönemlerde mektebte muallim-i evvel ve muallim-i sani ve bir bevvâb görev yapmaktaydı. Sonradan öğrenci sayısının artışıyla birlikte muallim sayısında artış ve mubassırların da mektebte görev almaya başlamışlardır.

1898 Maarif Salnamesinde Bayburt kazasında 1 rüşdiye ve 15 medrese bulunmaktadır. Bayburt ve diğer kazalarda genel olarak rüşdiyelerde muhakkak 3 öğretmen bulunur. Bunlar; Muallim-i evvel, Muallim-i sani ve Hüsn-i Hat Muallimidir.

¹²⁵ Demirel, *Bayburt'ta Modern Bir Eğitim Kurumu: Bayburt Rüşdiyesi*, 46.

Tablo 3.4. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayburt Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Bayburt Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Sani	Mahmud Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Münhaldir	-	-
Talebe: 37			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.810)

Tablo 3.4'teki veriler incelendiğinde 1316-1898 Maarif Salnamesine göre Bayburt Rüşdiyesi'nde Muallim-i sani Mahmud Efendi görev yapmaktadır. Hüsn-i Hat Muallimi münhaldir. Bayburt Rüşdiyesi toplamda 37 öğrenci ve 1 hademe bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

Tablo 3.5. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayburt Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Bayburt Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Osman Zeki Efendi	-	-
Muallim-i Sani	Abduh Efendi	-	-
Rika Muallimi	Ahmet Revai Efendi	-	-
Talebe: 126			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.901)

1317-1899 Maarif Salnamesine göre Muallim-i evvel Osman Zeki Efendi, Muallim-i sani Abduh Efendi ve Rika Muallimi Ahmet Revai Efendi görev yapmaktadır. Öğrenci sayısı 126 ve 1 hademe bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

1317-1899 Maarif Salnamesinde Bayburt Rüşdiyesi'nde 1898 Maarif Salnamesine göre Muallim-i sani ve Hüsn-i Hat mualliminin değiştiğini ve Muallim-i evvel atandığını görmektedir. Yine öğrenci sayısının 37'den 126'ya çıktığı görülmektedir.

Tablo 3.6. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayburd Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Bayburt Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Osman Zeki Efendi	-	-
Muallim-i Sani	Abduh(1901-1903tarihlerinde muallim)Efendi-Mehmed Nuri Efendi	Müderres	-
Muallim-i Salis	Hafız Şükrü Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Ahmed Revayi Efendi	-	-
Hat Selase Muallimi	Mehmed Nuri Efendi	-	-
1900 tarihli talebe: 113			
1901 tarihli talebe: 118			
1903 tarihli talebe: 85			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1002; 1319-1901, s.334; 1321-1903, s.306)

Tablo 3.6'daki veriler incelendiğinde 1318-1900, 1319-1901 ve 1321-1903 Maarif Salnamesine göre Bayburd Rüşdiyesi'nde Muallim-i evvel Osman Zeki Efendi, Muallim-i sani Mehmed Nuri Efendi, Muallim-i salis Hafız Şükrü Efendi, Hüsn-i Hat muallimi Ahmed Revayi Efendi ve 3.(selase) öğretmen müderres rütbesiyle Hüsn-i Hat Muallimi olarak görev yapmış ancak 1901'de yerine Abduh Efendi Muallim-i sani olarak görev yapmaktadır. İki yıl zaman zarfında Muallim-i evvel ve Hüsn-i Hat mualliminin değişmediğini görmekteyiz. Ancak okulun öğrenci sayısının 1898'de 37, 1899'da 126, 1900 senesinde 113'e düştüğü, 1901'de 118'e yükseldiğini 1903'te ise 85'e düştüğünü görmekteyiz. Hademe sayısı 1 olup artma veya azalma olmamıştır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

3.1.3. Kiğı Kazası'nda Eğitim

Yukarı Fırat bölümünde yer alan bu kaza Osmanlı toprağına katılmadan önce Akkoyunluların daha sonra da Safevilerin hakimiyetinde kalmıştır.¹²⁶ 1870-1900 yıllarına ait salnamelerinde Kiğı Erzurum'a bağlı bir kaza konumundadır. 1900'de 40229 nüfusu bulunduğu görülmektedir. Kazada Müslüman, Ermeni ve Rumlar yaşamaktadır. Salnamelerde de görüldüğü gibi Kiğı Kazası'nda sıbyan, ibtidai ve rüşdiye mektepleri mevcuttur. 1316-1898 yılında 1 medrese, 1317-1899'da 1 rüşdiye ve 1 medrese, 1318-1900'de 1 rüşdiye ve 1 medrese, 1321-1903'te 1 ibtidai, 1 rüşdiye ve 1 medrese

¹²⁶ Özege Yonca - Emine Gümüşsoy, *Erzurum Vilayeti Salnameleri'ne Göre Kiğı Kazası ve Eğitimi (1870-1900)*, 9.

bulunmaktadır. 1900 tarihli Erzurum vilayet salnamesinde rüşdiye mektebinde 49 öğrenci olup Muallim-i sani rütbesiyle Ramiz Efendi ve Mehmed Efendi görülmektedir.¹²⁷ Vilayet salnamelerinde Kiğı Kazası'na ait rüşdiyeler şöyledir: 1318-1900 tarihli salnamede Ramiz Efendi hem Muallim-i sani hem de Hüsn-i Hat Muallimi olarak görev yaptığı ve öğrenci sayısı 52 olarak kaydedilmiştir.¹²⁸

Tablo 3.7. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Kiğı Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Kiğı Kazası					
1316-1898 /1321-1903					
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Memuriyet	İsim
Muallim-i Evvel	Osman Zeki Efendi	-	.	Muallim-i Evvel vekili	Hacı Mehmed Nureddin Efendi
Muallim-i Sani	Abduh Ramiz Efendi	-	.	Muavin Vekili	Mustafa Efendi
Hüsn-i Hat Muallimi	Ahmet Redayi	-	.	Hüsnü Hat Vekili	Hacı Mehmed Nureddin Efendi
Talebe: 85			Talebe: 48		
Hademe: 1			Hademe: 1		

Kaynak: (Maarif Salnamesi,1316-1898, s.809; 1321-1903, s.307)

Tablo 3.7'deki veriler incelendiğinde 1898 yılına ait Maarif Salnamesine göre Kiğı Mekteb Rüşdiyesi'nde Muallim-i Evvel Osman Zeki Efendi, Muallim-i sani Abduh Ramiz Efendi ve Hüsn-i Hat muallimi Ahmet Redayi görev yapmaktadır. 1903'te ise Muallim-i evvel bulunmayıp yerine vekili Hacı Mehmed Nureddin Efendi ve Muavin vekili (müdür yardımcısı vekili) Mustafa Efendi görev yapmaktadır. Hüsn-i Hat muallimi Ahmed Redai yerine Hacı Mehmed Nureddin Efendi geçmiştir. Talebe sayısı 85'ten 48'e düştüğü yani hemen hemen yarıya düştüğü görülmektedir. Hademe sayısı 1 olup değişmemiştir. Kiğı Mekteb Rüşdiyesi'nde rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

¹²⁷ Erzurum Salnamesi 1318-1900, 354.

¹²⁸ Maarif Salnamesi 1318-1900, 1003.

Tablo 3.8. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Kiğı Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Kiğı Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Sani	Mehmed Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Mehmed Efendi	-	-
1899 talebe: 49			
1901 talebe: 45			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.902; 1319-1901, s.335)

Tablo 3.8'deki veriler incelendiğinde 1901 Maarif Salnamesine göre Kiğı Mekteb Rüşdiyesinde 1899 yılından beri Muallim-i sani ve Hüsn-i Hat muallimi olan Mehmed Efendi görevine devam etmektedir. Öğrenci sayısı ise 49'dan 45'e düşmüştür. Hademe sayısı 1 olup rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır. 1898 yılı Maarif salnamesinde ise 3 öğretmen, 85 öğrencisi bulunan okulun bu 3 yıllık zaman zarfında sürekli düştüğü gözlenmektedir.

3.1.4. Keskim Kazası'nda Eğitim

Erzurum sancağına bağlı Keskim kazasında Maarif salnamelerinde 1899'de 2 rüşdiye, 1900'de 2 rüşdiye, 1901'de 2 ibtidai ve 2 rüşdiye, 1903'te ise 3 ibtidai ve 3 rüşdiye bulunmaktadır. Keskim kazası ile ilgili salnamelerde medresenin varlığı ile ilgili bilgilere ulaşamadık. 1318-1900 yılına ait Erzurum salnamesinde ibtidai Muallimi Mehmed Efendi olup öğrenci sayısı 35 olarak geçmektedir. (SVE,1900:314) Rüşdiye ile ilgili bilgiler şu şekildedir;

Tablo 3.9. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Keskim Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Keskim Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel Vekili	İhsan Efendi	.	.
Talebe: 32			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.902)

1899 tarihli salnamede tek muallim olarak Muallim-i evvel vekili İhsan Bey görev yapmaktadır. Öğrenci sayısı 32 ve 1 hademe bulunmaktadır.

Tablo 3.10. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Keskim Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Keskim Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Mustafa Efendi	Müderres	301
Hüsn-i Hat Muallimi/Rik'a Muallimi	Ahmed Hamdi Efendi	-	-
1900-1901 yılları talebe: 58			
1905 yılı talebe: 53			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1003;1319-1901, s.335; 1321-1903, s.307)

1318-1900 ve 1319-1901 yıllarına ait Maarif Salnamelerine göre Keskim kazası Rüşdiyesi'nde Muallim-i evvel Mustafa Efendi Müderres rütbesiyle ve Hüsn-i Hat Muallimi Ahmed Hamdi Efendi görev yapmaktadır. 1321-1903 Salnamesinde Ahmet Hamdi Efendi Rika Muallimi görevini de üstlenmiştir. Okulun 58 öğrencisi bulunan rüşdiyenin 1903'te 53'e düştüğü ve 1 hademesi bulunmaktadır. Verilen yıllar arasında öğretmenlerin erkek olduğu ve değişmediği gözlenmiştir. Ancak Erzurum salnamesinde 1900'de öğrenci sayısının 67 olduğu görülmektedir.¹²⁹

3.1.5. Hınıs Kazası'nda Eğitim

Maarif salnamelerinde Hınıs kazasına ait 1316-1898'de 8 medrese, 1317-1899'da 8 medrese, 1318-1900'de 1 ibtidai ve 8 medrese, 1319-1901'de 1 rüşdiye ve 8 medrese, 1321-1903'te ise 4 ibtidai, 1 rüşdiye ve 6 medrese bulunmaktadır. 1318-1900 yılına ait Erzurum salnamesinde Mekteb-i İbtidai Muallimi Mehmed Ziya Efendi olduğunu ve 35 öğrencisinin bulunduğunu rüşdiye mektebinde ise Muallim-i sani Hüseyin Efendi olup 48 öğrencisinin bulunduğunu görmekteyiz. (SVE,1900:332) 1316-1898 Maarif salnamesinde Hınıs kazasında rüşdiye mektebinde Muallim-i sani unvanıyla Mehmed Nureddin Efendi görev yapmıştır. Maarif salnamelerinde göre diğer rüşdiyeler şöyledir;

¹²⁹ Erzurum Salnamesi 1318-1900, 332.

Tablo 3.11. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Hınıs Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Hınıs Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Münhaldır		
Muallim-i Sani	Mehmed Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Mehmed Hâkî Efendi	-	-
Talebe: 43			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1003; 1317-1899, s.902)

Tablo 3.11'deki veriler incelendiğinde 1317/1899 ve 1318-1900 Maarif Salnamelerine göre Hınıs Rüşdiyesi'nde 1899'da Muallim-i evvel münhaldır. 1900'de Muallim-i evvel olmadığı ve Muallim-i sani Mehmed Efendi ve Hüsn-i Hat Muallimi Mehmed Hâkî Efendi görev yapmaktadır. Okulun 43 öğrencisi ve 1 hademesi olup değişmediği gözlenmektedir. Ancak Erzurum salnamesinde talebe adedi 48 olarak görülmektedir. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Tablo 3.12. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Hınıs Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Hınıs Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Sani	Süleyman Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Mehmed Hâkî Efendi	-	-
Talebe: 44			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.335; 1321-1903, s.307)

Tablo 3.12'deki veriler incelendiğinde 1319-1901 ve 1321-1903 verilen yıllar arasında Maarif Salnamelerine göre Hınıs Mekteb Rüşdiye'sinde Muallim-i sani Süleyman Efendi ve Hüsn-i Hat Muallimi Mehmed Hâkî Efendi görev yapmaktadır. Okulun 44 öğrencisi ve 1 hademesi olup değişmediği gözlenmektedir. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

3.2. Erzincan Kazası'nda Eğitim

Günümüz Erzincan bölgesi ve çevresi Hititler'e ait çivi yazılı belgelerinde "Azzi Hayasa" olarak adlandırılmaktadır.¹³⁰

¹³⁰ Bozgun, *Çivi Tazılı Belgelere Göre Tiliura Kentinin Konumu II*, 1253.

Tanzimat Dönemi'nde daha çok İstanbul merkezli oluşturulan eğitim faaliyetlerinin II. Abdulamid Dönemi'nde diğer bölgelere yayılma imkânı bulmuştur. Rüşdiye okullarının açılmaya başlanması ile bu okulların sıbyan mekteblerinin öğretmen ihtiyacını karşılamak için 1848'de Darülmualimin-i Sıbyan ve 1870 yılında Darülmualimat (Kız Öğretmen Okulu) okulları açılmıştır.

Rüşdiye eğitimi bir üst kademe sivil bürokrasi yetiştirmeye yetersiz kaldığı düşüncesiyle üst kademe olan "Sultani" (Galatasaray) 1867'de açılmıştır. Ancak Osmanlının çağdaş okulların artması ve yabancı devletlerin Hristiyanlara tanınan haklar konusunda baskılar nedeniyle eğitim-öğretimin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği ve köklü ıslahatların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bu amaçla 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlanmıştır.¹³¹ Bu nizamnamede birçok yerde idadi kurulması zorunlu kılınmıştır. Bu yerlerden biri de Erzincan'dır. 1886' Erzurum'dan gönderilen bir yazıda 260.000 kuruş masrafla Erzincan'da idadinin kurulması için ilk adım atılmıştır. Bu dönemde Erzincan'da bir askeri rüşdiye ve bir mülkiye rüşdiye mektebi bulunmakta olup bir üst kademe için yetersiz olduğu düşünülmüştür. Ancak inşaat masrafları ve yapılacak olan okul için gerekli olan öğretmen maaşı ve diğer masraflar önemli sorun teşkil etmiştir. Bunun için ilk çare olarak Erzincan'da bulunan rüşdiye mektebinin idadiye dönüştürülmesi fikri ön plana çıkmıştır. Ancak ibtidai öğretmenlerin bile maaşlarının düzenli ödenememesi ve rüşdiyenin idadiye çevrilmesi gereken masrafları için gereken bütçenin yetersiz olması nedeniyle herhangi bir adım atılmadığı görülmektedir.¹³² Maarif salnamelerinde Erzincan'da bulunan okullar şu şekildedir;

1316-1898 tarihli Maarif salnamesinde Erzincan'da 7 medrese, 1317-1899 tarihli salnamede 1 rüşdiye, 1 askeri idadi ve 11 medrese, 1318-1900 tarihli salnamede 2 rüşdiye, 1 askeri idadi, 12 medrese, 1319-1901 tarihli salnamede 1 askeri rüşdiye, 12 medrese, 1321-1903 tarihli salnamede 3 ibtidai, 2 askeri idadi bulunmaktadır. 1318-1900 Maarif Salnamesine göre Erzincan Rüşdiyesi'nde Muallime-i evvel vekili Süleyman Selim Efendi ve Hüsn-i Hat Muallimi Hüseyin Hüsnü Efendi görev yapmaktadır. Okulun 42 öğrencisi ve 1 hademesi

¹³¹ Aksoy, *Arşiv Belgeleri Işığında Erzincan İdadisi'nin Kuruluşu ve Gelişimi*, 47.

¹³² Aksoy, *Arşiv Belgeleri Işığında Erzincan İdadisi'nin Kuruluşu ve Gelişimi*, 52-53.

bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır. 1898 Maarif Salnamesinin 811.sayfasında okulun görevli muallimleri ve öğrenci sayılarının aynı olduğu görülmektedir. Erzincan sancağına ait diğer okullarda bulunan muallimler, öğrenci sayıları, verilen dersler ve okulun banisi (yapan) hakkında aşağıdaki tablolarda detaylı bir şekilde verilmiştir. Buna göre;

Tablo 3.13. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Erzincan Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Erzincan Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Hacı Yusuf Ziya Efendi	-	-
Muallim-i Sani	Mehmed Mevlud Efendi	-	-
Muallim-i Salis	Mustafa Efendi	-	-
Riyaziye Muallimi	Hüseyin Avni Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi-Rika Muallimi	Ali Rıza Efendi	-	-
1899'de talebe:132, 1900'de talebe:125, 1903'te talebe:98			
Hademe:1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.902; 1318-1900, s.1003; 1321-1903, s.307)

1317-1899,1318-1900 ve 1321-1903 Maarif Salnamelerine göre Erzincan Rüşdiyesi'nde Muallim-i evvel Hacı Yusuf Ziya Efendi, Muallim-i sani Mehmed Mevlüd Efendi, Muallim-i salis Mustafa Efendi, Riyaziye Muallimi Hüseyin Avni Efendi ve 1899'da Rika Muallimi olan Ali Rıza Efendi 1900 ve 1903 yıllarında Hüsn-i Hat Muallimi olarak görev yapmaktadır. Okulun 1899'da talebe sayısı 132'dir. 1900yılında 125 öğrencisi olan rüşdiyenin 1903'te 98'e düşmüş olup ve 1 hademesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır. Bu okullar haricinde Erzincan'da askeri rüşdiyede bulunmaktadır. Bu okul ile ilgili bilgiler aşağıda Tablo 3.14'te verilmiştir;

Tablo 3.14. Maarif Salnamelerine Göre Erzincan Sancağı Bulunan Mekteb Askeri Rüşdiyesi

Erzincan Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Müdür	Said Efendi	Kolağası	.
Dahiliye Mülazımı	Vakıf Efendi	Mülazım-ı evvel	.
Dahiliye Mülazımı	Mehmed Şevki Efendi	Mülazım-ı sani	.
Dahiliye Mülazımı	.	.	.
Fransızca Muallimi	.	.	.
Coğrafya Muallimi	.	.	.
Riyaziye Muallimi	İsmail Hakkı Efendi	Mülazım-ı sani	.
Resim Muallimi	Refik Efendi	Mülazım-ı sani	.
Arabi Muallimi	Mustafa Efendi	.	.
Arabi Muallimi	Hacı Ahmed Efendi	.	.

Tablo 3.14'ün devamı			
Farisi Muallimi	Ahmed Efendi	.	.
Kavaid ve İlm Muallimi	Hüseyin Avni Efendi	.	.
İmla Muallimi	.	.	.
Hüsn-i Hat Muallimi	Ali Vasıf Efendi	.	.
Dahiliye Yüzbaşısı	Refet Efendi	Yüzbaşı	.
Talebe Mevcudu: 219			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.339)

Tablo 3.14'teki veriler incelendiğinde 1319-1901 Maarif Salnamesine göre Erzincan Askeri Mekteb Rüşdiyesi'nde 15 muallim görev yapmaktadır. Bunlar: Kolağası rütbesiyle Müdür Said Efendi, Mülazım-ı evvel ve Dahiliye mülazımı Vakıf Efendi, Mülazım-ı sani ve Dahiliye mülazımı Mehmed Şevki Efendi, Mülazım-ı sani ve Riyaziye Muallimi İsmail Hakkı Efendi, Mülazım-ı sani ve Resim Muallimi Refik Efendi, Arabi Muallimi Mustafa Efendi ve Hacı Ahmed Efendi, Kavaid ve İlm Muallimi Hüseyin Avni Efendi, Hüsn-i Hat Muallimi Ali Vasfi Efendi ve yüzbaşı rütbesiyle Dahiliye Yüzbaşısı Refet Efendi görev yapmaktadır. 4 dersin muallimi belirtilmemiştir. Rüşdiyenin 219 öğrencisi bulunmaktadır.

Erzincan Askeri Rüştîye Mektebi ile ilgili 1898-1899-1900 ve 1903 yıllarına ait salnamelerde bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1899 ve 1900 tarihlerine ait 1 askeri idadisinin salnamelerde ulaştık. Bu askeri idadide okutulan dersler ve muallimleri şöyledir;

Tablo 3.15. Maarif Salnamelerine Göre Erzincan Sancağı Bulunan Mekteb Askeri İdadi

Erzincan Askeri Mekteb İdadiyesi					
Müdür	Kolağası	Said Efendi	.	.	5
Dahiliye Mülazımı	Mülazım-ı evvel	Vefik Efendi	.	.	5
Dahiliye Mülazımı	Mülazım-ı sani	Mehmed Şevki Efendi	.	.	.
Dahiliye Mülazımı	Mülazım-ı sani	Münhal	.	.	.
Fransızca Muallimi	Mülazım-ı sani	Münhal	.	.	.
Coğrafya Muallimi	Mülazım-ı sani	Münhal	.	.	.
Riyaziye Muallimi	Mülazım-ı sani	İsmail Hakkı Efendi	.	.	.
Resim Muallimi	Mülazım-ı sani	Refik Efendi	.	.	.
Arabi Muallimi	.	Mustafa Efendi	.	.	.
Arabi Muallimi	.	Hacı Ahmed Efendi	.	.	.
Farisi Muallimi	.	Ahmed Efendi	.	5	.
Kavaid ve İlmihal Muallimi	.	Hüseyin Avni Efendi	.	.	.
İmla Muallimi	.	Münhal	.	.	.
Hüsn-i Hat Muallimi	.	Ali Vasfi Efendi	.	.	.
Dahiliye Yüzbaşısı	.	Rifat Efendi	.	.	.
Talebe Mevcudu: 219					

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.905; 1318-1900, s.1007)

3.2.1. Kemah Kazası'nda Eğitim

Bu kaza Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer almaktadır.¹³³ Kemah kalesi sık sık el değiştirmiş, önce Uzun Hasan, yıllar sonra da Şah İsmail bu kaleyi ele geçirmiştir.¹³⁴ Çaldıran Savaşı ile Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. 1642 tarihinde Kemah'ta köyler de dahil olmak üzere 1739 Müslüman hane ve 722 Gayrimüslim hane bulunmaktadır.

Kemah Kazası'nda 1898 Maarif salnamesinde 1 rüşdiye ve 1 medrese, 1899'da 1 rüşdiye 2 medrese, 1900'de 1 rüşdiye ve 1 medrese, 1901'de 1 rüşdiye, 1903'te ise 1 ibtidai, 1 rüşdiye ve 1 medrese bulunmaktadır. Bu kaza ile ilgili diğer rüşdiyeler şöyledir;

Tablo 3.16. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Kemah Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Kemah Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Ahmed Hamdi Efendi	-	-
Muallim-i Sani	Mehmed Hakkı Efendi	-	-
Muallim-i Salis	Mehmed Fevzi Efendi	-	-
Rika Muallimi	Hafız Şükrü Efendi	-	-
1899'da talebe: 47, 1900'de talebe: 45, 1901'de talebe: 41			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.902; 1318-1900, s.1004; 1319-1901, s.336)

1899-1901 yılları arasında Maarif Salnamesine göre Kemah Rüşdiyesi'nde Muallim-i evvel Ahmed Hamdi Efendi, Muallim-i sani Mehmed Hakkı Efendi, Muallim-i salis Mehmed Fevzi Efendi ve Rika Muallimi Hafız Şükrü Efendi değişmeden görev yapmışlardır. Verilen tarihler arasında öğrenci sayılarının gittikçe düştüğü görülmektedir. 1898 Maarif Salnamesinde Rika Muallimi Mahmut Sabit Efendi yerine Hafız Şükrü Efendi geçmiştir. Diğer muallimler verilen tarihler arasında değişmemiştir. 1898'de Öğrenci sayıları 53 olup 1899-1901 arasında sürekli bir düşüş gözlenmiştir. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

¹³³ Abdulkadir Gül, "Kemah Kazasının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme (1835 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre)". *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 125/136 (2017), 126-127.

¹³⁴ Faris Çerçi, "Evliya Çelebi'nin Erzincan Yolculuğu", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* (2012), 426.

Tablo 3.17. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Kemah Kazası’nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Kemah Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Osman Nuri Efendi	-	-
Muallim-i Sani	Mehmed Hakkı Efendi	-	-
Muallim-i Salis	Mehmed Nuri Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Mehmed Şükrü Efendi	-	-
Talebe: 66			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.307)

1321-1903 Maarif Salnamesine göre Kemah Mekteb Rüşdiyesi’nde Muallim-i evvel Osman Nuri Efendi, Muallim-i sani Mehmed Hakkı Efendi, Muallim-i salis, rika muallimi Mehmed Nuri Efendi, Muallim-i salis Mehmed Nuri Efendi ve Hüsn-i Hat muallimi görev Mehmed Şükrü Efendi görev yapmaktadır. Okulun 66 öğrencisi ve 1 hademesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

3.2.2. Pülümür Kazası’nda Eğitim

Bu kaza ile ilgili araştırma kaynaklarında ve salnamelerde eğitim ile ilgili çok az bilgiye ulaştık. Pülümür ile ilgili salnamelerde 1 rüşdiyenin bilgisi bulunmaktadır. Bu rüşdiye aşağıdaki tabloda detaylandırdık.

Maarif Salnamelerinde bu kazada 1898’de 1 rüşdiye, 1899’da 1 rüşdiye, 1900’de 1 rüşdiye, 1901’de 1 rüşdiye, 1903’te 1 ibtidai ve 1 rüşdiye kaydına ulaştık. Ancak Pülümür kazasına ait salnamelerde idadi ve medrese ile ilgili bir bilgiye rastlamadık. Rüşdiye ile ilgili bilgi şu şekildedir;

Tablo 3.18. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pülümür Kazası’nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Pülümür Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Sani	Süleyman Salim Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Hüseyin Hüsnü Efendi	-	-
Talebe:42			
Hademe:1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi, 1316-1898, s.811)

1316-1898 Maarif Salnamesine göre Pülümür Mekteb Rüşdiyesi’nde Muallim-i sani Süleyman Salim Efendi ve Hüsn-i Hat muallimi Hüseyin Hüsnü Efendi görev almaktadır. Pülümür Rüşdiyesi’nde öğrenci sayısı 42 ve 1

hademesi bulunmaktadır. Öğretmenlerin ikisi de erkektir. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Tablo 3.19. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pülümür Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Pülümür Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Süleyman Efendi	-	-
Talebe: 10			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.903)

1317-1899 Maarif Salnamesine göre Pülümür Rüşdiyesi'nde 1898'de Muallim-i sani olarak görevini yapan Süleyman Efendi Muallim-i evvel görevine getirilerek tek muallim görevini üstlendiği görülmektedir. Büyük ihtimal öğrencilerin 42'den 10'a düşmesi nedeniyle tek muaallim görev almıştır. 1 hademe ve 10 öğrencisi bulunan okulun rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır. 1898 Maarif Salnamesinde iki muallim ve 42 öğrencisi bulunan okulun 10 öğrenciye düştüğü görülmektedir.

Tablo 3.20. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pülümür Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Pülümür Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel Vekili	Mehmed Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Hüseyin Hüsnü Efendi	-	-
Talebe: 41			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.336)

1319-1901 Maarif Salnamesine göre Pülümür Mekteb Rüşdiyesi'nde Muallim-i evvel vekili Süleyman Efendi yerine Mehmed Efendi görev aldığı ve Hüsn-i Hat muallimi Hüseyin Hüsnü Efendi görev yapmaktadır. Öğrenci sayısı 1899'da 10 iken 41'e yükseldiği ve 1 hademesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Tablo 3.21. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Pülümür Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Pülümür Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel Vekili	Mehmed Sadık Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Hüseyin Hüsnü Efendi	-	-
1901'de talebe: 41 1903'te talebe: 48			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.336; 1321-1903, s.307)

1901-1903 Maarif Salnamelerinde Pülümür Mekteb Rüşdiyesi'nde 2 muallim olduğunu Muallim-i evvel olmadığı Muallim-i evvel vekili Mehmed Sadık Efendi ve Hüsn-i Hat muallimi Hüseyin Hüsnü Efendi görev yapmaktadır. Verilen yıllar arasında mektebin 41 öğrenciden 48'e yükseldiği ve 1 hademesi olduğu görülmektedir. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

3.3. Bayezid Sancağı'nda Eğitim

Bayezid, Bizans ve Ermeni kaynaklarında Daryan'k/Taryan'k olarak geçmektedir. Bu adın Urartulardan geldiği tahmin edilmektedir. Bayezid adının Celayir hükümdarı Sultan Ahmed'in kardeşi Bayezid'den geldiği kabul edilmiştir. Bayezid Sancağı, Doğu Anadolu'nun Yukarı Murat Havzası'nda bulunur. Bayezid; Doğu'da İran Devleti, Kuzeyde Rusya Devleti ve batı da Erzurum güneyde ise Bitlis ve Van vilayetleri ile çevrilidir. Bu stratejik konumu itibarıyla birçok uygarlığın uğrak yeri ve Anadolu'ya uzanan çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bayezid Sancağı sırasıyla M.Ö. III. bin yıllarında Hurriler, M.Ö. 1700 yıllarında Mitanni İmparatorluğu ve M.Ö. 900'de Urartu Devleti kurulmuştur. Büyük Selçuklular Dönemi'nde Sultan Alparslan'ın Anadolu'ya yaptığı akınlar sonucunda bu bölge Türk hakimiyetine geçmiştir. İlhanlılar Dönemi'nde ise burası ordugâh şehri haline getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'yu 1514 Çaldıran zaferiyle ele geçirmesi sonucunda Bayezid Sancağı tamamen İmparatorluk topraklarına dahil edilmiştir.¹³⁵

18. yüzyılda Bayezid Sancağı Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak kaydedilmiştir. Tanzimattan sonra Erzurum Vilayeti 'ne Aşiretlerin yerleşmesi

¹³⁵ Karataş, Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı), 1-3.

sonucunda bu bölgeye de Aşiret reisleri nahiyeye müdür olarak atanmıştır.¹³⁶ Osmanlı-İran sınırının önemli bir noktasında yer alan Bayezid Sancağı Osmanlı Devleti açısından her dönem önemini korumuştur. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Bayezid Sancağı, İran ve Rus sınırının kesiştiği bir noktada olması nedeniyle son dönemde Osmanlı Devleti'nin en çok uğraştıran Ermeni sorunuyla gündemde olmuştur. Asayiş ve düzenin korunması için bölgedeki Aşiretlerden Hamidiye Alayları kurulmuştur. II. Meşrutiyet'te hem Ermeni meselesi hem de Aşiret Alayları konularıyla daha çok ilgilenmiştir.¹³⁷ Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya ile sürekli çatışma halinde olması bu iki devletin sınırında olan Bayezid Sancağı'nda eğitim konusunda etkilemiştir. Bu sancak savaş durumunda ilk işgal edilen ve tahribata uğrayan sancaklar arasındadır. Bunun sonucunda göç hareketliliği ve ekonomik olarak da etkilenmesine ve buna bağlı olarak eğitim durumunu olumsuz etkilemiştir.

Rüşdiye mektepleri, sıbyan mekteblerinin üzerinde eğitim veren ve yüksek öğretime öğrenci yetiştiren ortaöğretim kurumudur.¹³⁸ Sınıf-ı sani olarak adlandırılan rüşdiye mekteblerine Kur'an-ı Kerim'i hatmetmiş ve ilmiyal okumuş öğrenciler alınmaktaydı.¹³⁹

Bu dönemde yaşanan siyasi olaylar ve ekonomik olarak devletin yeterli imkân sağlayamaması gibi nedenlerden ötürü bu sancakta eğitimin istenen seviyeye ulaşmasına mâni olmuştur. II. Abdülhamid döneminde Bayezid Sancağı'nda aşiret reisleri ve bölgenin ileri gelenleri (zenginler) tarafından ibtidai mektebler inşa edilmesi ve hükümetin temin edeceği muallimler için vereceği maaşın yetersiz olması durumunda kendi ceplerinden kaşılanması hususunda muallim tayin edilmesini istemişlerdir.¹⁴⁰ Görüldüğü üzere bölgede bulunan Aşiretler eğitime önem vermiştir. Ancak tüm çabalara rağmen eğitim seviyesi istenen düzeye çıkarılamamıştır. Bayezid Sancağı ile ilgili salnamelerde elde ettiğimiz verilerde 1898 yılında 1 rüşdiye, 1 medrese, 1899'da 10 medrese,

¹³⁶ Karataş, *Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 5.

¹³⁷ Karataş, *Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 11-12.

¹³⁸ Öztürk, "Rüşdiye" 35/300.

¹³⁹ Bozkurt, "Medrese", *İslam Ansiklopedisi*, 323.

¹⁴⁰ Karataş, *Sultan II. Abdulhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, 66.

1900’de 2 rüşdiye, 1 medrese, 1901’de 5 ibtidai, 13 medrese, 1903’te 1 rüşdiye bulunmaktadır. Bayezid Sancağı’na ait salnamelerde rüşdiye okulları şöyledir;

Tablo 3.22. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayezid Kazası’nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Bayezid Kazası					
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Osmani	Mecidi
Muallim-i Evvel	Ali Rıza Efendi	Müderris	21 Rebiülahir 304	-	-
Muallim-i Sani	Abdulhamid Efendi Hasan Nazım Efendi (1900)	-	-	-	-
Rika Muallimi	Salih Efendi	Rabi	29 Şevval 313	-	-
1898’de talebe:100/ 1899’da talebe:90/ 1900’de talebe:89					
Hademe:1					

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.811; 1317-1899, s.903; 1318-1900, s.100)

1316-1898 Maarif Salnamesine göre Bayezid Rüşdiyesi’nde müderris rütbesiyle Muallim-i evvel Ali Rıza Efendi, Muallim-i sani Abdulhamid Efendi ve Rika muallimi Salih Efendi 2. Öğretmen olarak görev yapmaktadır. 1899’da muallimler değişmemiştir. Ancak 1900’de Muallim-i sani Abdulhamid Efendi yerine Hasan Nazım Efendi görev yapmaktadır. Bayezid Sancağı’nda 1898’de 100 öğrenci, 1899’da 90’a düşmüş olup 1900’de ise 89 olarak kayıtlarda mevcuttur. Okulun 1 hademesi bulunmaktadır. Madalyalar ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Tablo 3.23. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayezid Kazası’nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Bayezid Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Hafız Rüştü Efendi	-	-
Muallim-i Sani	Hafız Mehmed Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Hafız Rüştü Efendi	-	-
Talebe: 58			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.304-305)

1319-1901 Maarif Salnamesine göre Bayezid Mekteb Rüşdiyesi’nde 2 muaallim çalışmaktadır. 1898-1899 ve 1900 yıllarında görev yapan muallimlerin 3’ü de değiştiği görülmektedir. Hafız Rüştü Efendi Muallim-i evvel ve Hüsn-i Hat muallimi olarak çalışmakta ve Muallim-i sani Hafız Mehmet Efendi görev

yapmaktadır. Okulun 58 öğrencisi ve 1 talebesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Tablo 3.24. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Bayezid Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Bayezid Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Ali Rıza Efendi	Müderres	21 Rebiülahir 304
Muallim-i Sani	Halil Efendi	-	-
Rika Muallimi	Salih Efendi	Rabia	24 Zilkade 313
Talebe: 95			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.336)

1319-1901 Maarif Salnamesine göre Bayezid Mekteb Rüşdiyesi'nde Müderres rütbesiyle Muallim-i evvel Ali Rıza Efendi, Muallim-i sani Halil Efendi ve Dördüncü rütbesiyle Rika Muallimi Salih Efendi görev yapmaktadır. 1900'de okulun talebe sayısı 89 iken bu sayı 95'e çıkmıştır. Hademe sayısı 1'dir. 1901'de 304-305. sayfalarında 58 öğrencisi ve 2 muallimi bulunan okulun ve bu tabloda verilen muallimlerin tamamen farklı olması bunların farklı rüşdiye olma ihtimal dahilindedir.

1321-1903 yılında salnameye ait verilerde sadece Hüsn-i Hat Muallimi Abdi Efendi olarak geçmektedir. Muallimi-i evvel ve Muallim-i sani bilgisi bulunmamaktadır. Okulun öğrenci sayısı 77 ve 1 hademesi bulunmaktadır. (SNMU,1903:308)

3.3.1. Eleşkird Kazası'nda Eğitim

Bu sancağın tarihteki adları, Alaşkert, Valaşgert, Bagravand ve Zedikan'dır. Eleşkird, Ağrı'nın Batı'sında yer alır. Birçok kez İranlılar ve Osmanlılar arasında yer değiştiren Eleşkird (Toprakkale), 1578'den sonra Osmanlılara bağlanmıştır. Burası genel olarak Erzurum Vilayeti'ne bağlı olarak yönetilmiştir. Eleşkird, 1845'ten sonra Bayezid Sancağı'na bağlı bir kaza olarak idare edilmiştir. Cumhuriyet döneminde sancakların kaldırılmasıyla Ağrı'ya bağlanmıştır. 1850'li yıllarda Eleşkird'te 900 hane Müslüman, 490 hane Ermeni ve 38 hane de Yezidiler yaşamakta idi. Nüfus olarak 7000 üzerinde olduğu

tahmin ediliyor.¹⁴¹ Eleşkird nüfusu 1289 salnamesinde 4710 Müslüman ve 3300 Hristiyan toplamda ise 6910 olarak kaydedilmiştir. (SVE,1289:141-146) Bu kaza hakkında araştırma kaynakların eğitim ile ilgili verilere ulaşamadık. Ancak Maarif Salnamelerinde özellikle rüşdiye mektepleri ile ilgili bilgiler mevcuttur. Buna göre Eleşkird’te eğitim şöyledir;

Tablo 3.25. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Eleşkird Kazası’nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Eleşkird Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel Vekili	Hasan Nazım Efendi	-	-
Talebe: 32			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.811)

1316-1898 Maarif Salnamesine göre Eleşkird Rüşdiyesi’nde sadece Muallim-i evvel vekili Hasan Nazım Efendi görev yapmaktadır. Rüşdiyenin 32 öğrencisi ve 1 hademesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Tablo 3.26. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Eleşkird Kazası’nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Eleşkird Rüşdiysi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel Vekili	Hacı Abdulhamid Efendi	-	-
Rika Muallimi	Süleyman Sudi Efendi	-	-
1900’de talebe: 44			
1901’de talebe: 42			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1005; 1319-1901, s.337)

1318-1900 Maarif Salnamesine göre Eleşkird Mekteb Rüşdiyesi’nde Muallim-i evvel vekili Hacı Abdulhamid Efendi ve rika muallimi Süleyman Sudi Efendi görev yapmaktadır. 1901’de ders ve Muallimleri değişmemiştir. Okulun 1900’de 44 öğrencisi olan mektebin 1901’de 42’ye düşmüş olup ve 1 hademesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

¹⁴¹ Faruk Kaya- Yakup Karataş, *Geçmişten Günümüze Eleşkirt*, (Konya: Palet Yayınları, 2021), 97-98.

Tablo 3.27. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Eleşkird Kazası’nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Eleşkird Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Osman Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Süleyman Sudi Efendi	-	-
Talebe: 71			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.308)

1321-1903 Maarif Salnamesine göre Eleşkird Mekteb Rüşdiyesi’nde Muallim-i evvel Osman Efendi ve Hüsn-i Hat muallimi Süleyman Sudi Efendi görev yapmaktadır. Okulun 71 öğrencisi ve 1 hademesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

3.3.2. Tutak Kazası’nda Eğitim

Tutak, Doğu Anadolu Bölgesi’nin Yukarı Murat-Van Bölümü sınırları içinde yer alır. Tutak kazası doğuda Hamur, kuzeyde Eleşkird, batıda Erzurum, güneybatıda Muş (Malazgirt) ve güneyde Patnos ile komşudur.¹⁴² Farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan Tutak kazası Asya ve Avrupa arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Buraya ilk yerleşen toplum M.Ö.1340-1200’de Hurriiler olarak kabul edilir. M.S.1. yüzyılda Roma hakimiyetine geçmiştir. İslamiyet dönemine kadar Roma- İran mücadele sahası haline gelmiştir. Hz. Osman zamanında (645-646) yıllarında İslam topraklarına dahil edilmiştir. 1071 Malazgirt Zaferi ile Selçuklu hakimiyetine geçmiştir.¹⁴³

Ağrı ve çevresi XI. yüzyılda Bizanslılar, Türkler ve Müslüman Araplar arasında sürekli el değiştirmiştir. Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferi ile burası tamamen Osmanlı hakimiyetine geçmiştir. Bu kazasının ismi günümüzdeki Gaziantep ile karıştırılmaması için 1894 yılında dönemin kaymakamı tarafından yapılan düzenleme ile Tutak olarak düzenlenmiştir.¹⁴⁴

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle okul yapımı hızlanmıştır. II. Abdülhamid Dönemi’nde yaklaşık 10000’e ulaştığı tahmin ediliyor. Hamidiye

¹⁴² Erdal Çiftçi “Tutak Kazası Rüşdiyesi ve İptidai Mekteplerinde Modern Eğitim (1884-1912)”, *Eski Çağ’dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve)*, ed. Hakan Kaya, Erdal Çiftçi. (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2022), 211.

¹⁴³ Çiftçi, “Tutak Kazası Rüşdiyesi ve İptidai Mekteplerinde Modern Eğitim (1884-1912)”, 213.

¹⁴⁴ Kaya, *Tutak İlçesinde Nüfus Gelişimi*, 213.

sisteminin de bu nizamnameye göre düzenlenmiştir. Bu nizamname rüşdiyeler için de yeni hükümler taşımaktadır. Bu hususta rüşdiyeler için beş yüz haneden fazla olan her kasaba da birer rüşdiye açılması uygun görülmüştür. Öğretim sürecinin 4 yıl olacağı ve masraflarının Vilayet Maarif İdaresi Sandığı'ndan karşılanması maddelerine yer verilmiştir. Buna göre rüşdiye açılması ön görülen vilayetler arasında Erzurum ve Bayezid gibi vilayetlerde 1884 yılında birer rüşdiyenin yapıldığı kaynaklarda geçmektedir.¹⁴⁵ Tutak kazasında ilk rüşdiyenin ne zaman açıldığı hususunda kaynaklarda tespit etmesek de salnamelerde 1898 de 1 rüşdiyenin var olduğunu tespit ettik. Buna göre Tutak kazasında salnamelerde ulaştığımız okullar, muallimler ve öğrenci sayıları şu şekildedir;

Tablo 3.28. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Tutak Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Tutak Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Mustafa Fehmi Efendi	Müderris	301
Rika Muallimi	Mehmed Tevfik Efendi	-	-
1898'de talebe:42/ 1899'da talebe:40			
Hademe:1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.811; 1317-1899, s.903)

1316-1898 Maarif Salnamesine göre Tutak Rüşdiyesi'nde Müderris rütbesiyle Muallim-i evvel Mustafa Fehmi Efendi ve Rika Muallimi Mehmed Tevfik Efendi görev yapmaktadır. 1899'da muallimler değişmediği Tutak Rüşdiyesi'nde 42 öğrenciden 40'a düşmüştür. Bir hademe bulunmaktadır.

Tablo 3.29. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Tutak Kazası'nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Tutak Kazası			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Münhal	-	-
Muallim-i Sani	İhsan Efendi	-	-
Rika Muallimi	Mehmet Tevfik Efendi	-	-
1900'de talebe:43/ 1901'de talebe:47			
Hademe:1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1004; 1319-1901, s.336)

1318-1900 Maarif Salnamesine göre Tutak Rüşdiyesi'nde Muallimi-i evvel münhaldır. Muallim-i sani İhsan Efendi ve Rika Muallimi Mehmet Tevfik

¹⁴⁵Çiftçi, "Tutak Kazası Rüşdiyesi ve İptidai Mekteplerinde Modern Eğitim (1884-1912)", 175.

Efendi görev yapmaktadır. 1901’de Muallimler değişmediği görülmektedir. Ancak öğrenci sayıları 43’ten 47’ye çıkmıştır. Okulun 1 hademesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Tablo 3.30. H.1321-M.1903 Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Tutak Kazası’nda Bulunan Mekteb Rüşdiyesi

Tutak Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallim-i Evvel	Camid Efendi	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Dursun Efendi	-	-
Talebe: 42			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.308)

1321-1903 Maarif Salnamesine göre Tutak Mekteb Rüşdiyesi’nde Muallim-i evvel Camid Efendi ve Hüsn-i Hat muallimi Dursun Efendi görev yapmaktadır. Okulun öğrenci sayısı 42 ve 1 hademesi bulunmaktadır. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Maarif salnamelerinde Tutak kazasına ait 10 medrese ve medreselerde görevliler bulunmaktadır. Bunlar şöyledir;

Tablo 3.31. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum Sancağı Tutak Kazası’nda Bulunan Medreseler

Çilebaşı Karyesinde	Ali Ağa	Tutak	Bayezid
Karğılık Sufla Karyesinde	Ali Beg	Tutak	Bayezid
Karğılık Ulya Karyesinde	Hacı Yusuf Paşa	Tutak	Bayezid
Monla Hasan Karyesinde	Arab Ağa	Tutak	Bayezid
Cibalverdi Karyesinde	Hasan Beg	Tutak	Bayezid
Şemsi Karyesinde	Mustafa Beg	Tutak	Bayezid
Ahmedabad Karyesinde	Ahmed Bilal	Tutak	Bayezid
Köşk Sufle Karyesinde	Yusuf Beg	Tutak	Bayezid
Patnos Nahiyesi	Hüseyin Paşa	Tutak	Bayezid
Seyvandalu Karyesi	Hacı Mehmed Efendi	Tutak	Bayezid

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.818)

3.4. Erzurum Vilayeti’nde İdadiler

3.4.1. Erzurum Mekteb İdadisi

II.Abdulhamid Dönemi idadiler dönemidir diyebiliriz. Çünkü bu dönemde Maarif Nazırı Cevdet Paşa hükümete bir rapor sunmuş ve raporda memleketin ilerlemesi için idadi okullarının zorunluluğuna dikkat çekerek

vilayetler için model oluşturacak bir sivil idadının açılmasını istemiştir.¹⁴⁶ Bu dönemde sadece merkez İstanbul değil birçok taşrada da idadilerin açıldığını görmekteyiz. Konumuz olan Erzurum Vilayeti'nde II. Abdulhamid'in talimatıyla 1885 yılında Erzurum Vilayeti'nde 4 idadi açılmıştır.¹⁴⁷ Salnamelerde Erzurum vilayetine ait idadiler ile ilgili verilerden de aşağıdaki tablolarda detaylı olarak görmekteyiz.

Tablo 3.32. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan İdadi

Erzurum Mekteb-i İdadisi					
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Osmani	Mecidi
Müdür	Tahir Lütü Efendi	-	-	-	-
Muavin-i sani	Ali Rıza Efendi	-	-	-	-
Anbar, Depo Memuru ve Mübassır	Şerif Efendi	-	-	-	-
Katib	Mehmet Şükrü Efendi	-	-	-	-
Anbar, Depo Memuru ve Mübassır	Mustafa Efendi	-	-	-	-
İmam	Hüseyin Reşid Efendi	-	-	-	-
Tabib	Yusuf Şerif Efendi	Selase	310 gurus	-	4
Servet, Edebiyat, Kavanini ve Fransızca Muallimi	Tahir Lütü Efendi	-	-	-	-
İnşa, Kitabet, Lisan-ı Osmani Muallimi	Ali Rıza Efendi	-	-	-	-
Malumat Nafia ve Tarih Muallimi	Şerif Efendi	-	-	-	-
Ulum-i Diniye ve Arabi Muallimi	Ahmed Rüşdi Efendi	-	-	-	-
Ahlak ve Coğrafya Muallimi	Ali Galib Efendi	-	-	-	-
Arabi ve Farisi Muallimi	Hüsni Reşid Efendi	-	-	-	-
Fransızca, Mevalid, Makine, Kozmografya ve Usûl-i Defter Muallimi	Bayram Fehmi Efendi	-	-	-	-
Resim Muallimi	Mehmed Eli Efendi	Mülazım-ı evvel	305	Sanayi-i Nefise	5
Hüsni Hat Muallimi	Akif Efendi	-	-	-	-
Cebir, Hesap, Hendese Muallimi	Osman Efendi	-	-	-	-
Lisan-ı Ermeni Muallim-i Evvel Vekili	Malkun Efendi	-	-	-	-
Hademe:9					

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.808)

1316-1898 Maarif Salnamesine göre Erzurum Mekteb İdadisi'nde 14 muallim görev yapmaktadır. Bunlar: Tahir Lütü Efendi, Muavin-i sani Ali Rıza Efendi, anbar ve depo memuru ve mübassır görevlisi Şerif Efendi, kâtip

¹⁴⁶ C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, 150.

¹⁴⁷ C. Fortna, *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, 59.

Mehmed Şükrü Efendi, anbar ve depo memuru ve mübassır görevlisi Mustafa Efendi, İmam Hüseyin Reşid Efendi, 4. derece madalyasıyla 3. rütbesiyle tabib Yusuf Şerif Efendi, Servet-Edebiyat-Kavanini ve Fransızca muallimi Şerif Efendi, Ulum-i Diniyye Arabi ve Farisi muallimi Hüsnü Reşid Efendi ile Fransızca, Mevlid, Makine, Kozmografya ve Usûl-i Defteri muallimi Bayram Fehmi Efendi görev yapmaktadır.

1317-1899 Maarif Salnamesine göre Erzurum Mekteb İdadisi'nde 1898 yılında görev yapan muallimler olduğu görülmektedir.

Tablo 3.33. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan İdadi

Erzurum Mekteb-i İdadisi					
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Osmani	Mecidi
Müdür	Muhyiddin Efendi	Selase	1 Muharrem 316	.	.
Muavin-i Evvel	Ali Rıza Efendi	Selase	23 Rebiülahir 316	.	.
Muavin-i Sani	Şerif Efendi	.	.	.	.
Katib ve Mubayia Memuru	Müştak Efendi	.	.	.	.
Anbar, Depo Memuru ve Mübassır	Mustafa Efendi	.	.	.	.
İmam	Hüseyin Reşid Efendi	.	.	.	.
Tabib	Yusuf Şerif Efendi	Selase		.	4
Kitabet Resmîye, Edebiyat, Kavanini ve Fransızca Muallimi	Muhyiddin Beg	Selase	310 gurus	.	.
İnşa, Kitabet, Kimya, Hendese, Muavenet-i Fenniye Muallimi	Ali Rıza Efendi	Selase	22 Şevval 316	.	.
Malumat Nafia ve Tarih Muallimi	Şerif Efendi	.	.	.	.
Ulum-i Diniyye ve Arabi Muallimi	Ahmed Rüşdi Efendi	.	.	.	.
Ahlak ve Coğrafya Muallimi	Hüseyin Hüsnü Beg	.	.	.	.
Arabi ve Farisi Muallimi	Hüseyin Reşid Efendi	.	.	.	.
Cebir, Coğrafya ve Resim Muallimi	Osman Fehmi Efendi	.	.	.	.
Makine, Mevalid, Kozmografya, Usul-i Defter Muallimi	Hüseyin Efendi	-	-	-	-
Hüsn-i Hat Muallimi	Akif Efendi	-	-	-	-
Fransızca Muallim-i Evvel Vekili	Fettah Efendi	-	-	-	-
Lisan-ı Ermeni Muallim-i Evvel Vekili	Mardirus	-	-	-	-
Mübassır	Ahmed Şevki Efendi	-	-	-	-

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1001)

1318-1900 Maarif Salnamesine göre Erzurum Mekteb-i İdadiyesinde 14 muallim görev yapmakta olup bunlar 1898 tarihindeki görevlerine devam etmektedirler.

Tablo 3.34. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum’da Bulunan Maarif İdadisi

Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Maarif İdadisi			
Maarif Müdürü	Mehmed Beg	Mütemayiz	22 Muharrem 311
Muhasebe Memuru	Ahmed Kâmil Efendi	.	.
Maarif Kâtibi	Ali Rıza Beg	.	.
Muhasebe Memuru Refiki	Mehmed Kâmil Efendi	.	.
Sandık Emni	Mehmed Refet Efendi	.	.

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1001)

1318-1900 Maarif Salnamesine göre Erzurum Mekteb-i İdadisi’nde 1898-1899 ve 1900 yılında görev yapan muallimlerin devam ettiği görülmektedir.

Tablo 3.35. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum’da Bulunan Maarif İdadisi

Maarif İdadisi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Maarif Müdürü	Mehmed Vehbi Efendi	İzmir Paye-i Mücerred	18Ramazan317
Muhasebe Memuru	Ahmed Kabaj Efendi	.	.
Maarif Kâtibi	Ömer Lütfi Efendi	.	.
Muhasebe Memuru Refiki	Mahmud Kâmil Efendi	.	.
Maarif Mukidi	Mehmed Zakir Efendi	.	.
Sandık Emni	Mehmed Zakir Efendi	.	.

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.305)

1321-1903 Maarif Salnamesine göre Maarif İdadisi’nde 317 tarihli İzmir Paye-i Mücerred (derece) rütbesiyle maarif müdürü Mehmed Vehbi Beg, muhasebe memuru Ahmed Kabaj Efendi, maarif kâtibi Ömer Lütfi Efendi, muhasebe memuru refiki Mahmud Kâmil Efendi, maarif mukidi ve sandık emini Mehmed Zakir Efendi görev yapmaktadır.

3.4.2. Erzurum Mekteb Leyli (Yatılı) İdadisi

1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gereği bin haneyi geçen kasabalarda idadilerin açılması kararlaştırılmıştır. Ancak maddi imkansızlıklar

ve bu dönemde Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle idadiler her yerde açılmamıştır.¹⁴⁸

Devletin maarif sandığından idadiler için ayırdığı bütçe ve halktan alınan iane(yardım) ile merkez ve taşrada yapılan idadiler yetersiz kalmıştır. Özellikle taşrada bulunan çocukların fakirlik yüzünden mahalle mektebinden sonra eğitime devam edememişlerdir. Bu nedenle hükümet, merkeze gelemeyecek köy ve kazalarda kalan fakir çocukların okuması için vilayet idadilerini leyli (yatılı) hale getirmiştir.¹⁴⁹ Yatılı idadilerin açılma sebeplerinden biri de yabancı okulların çoğalması ve gelişmesidir. Hristiyan tebaayı denetim altında tutabilmek için cemaatlerin açmış olduğu okullarda tüm tebaanın aynı eğitim aldığı ortak bir eğitim kurumunda birleştirmektir. Çünkü yatılı idadilerin bulunmadığı yerlerde boşluğu ecnebi mektepler doldurmaktaydı.

Bu dönemde stratejik bir konumda olan Erzurum vilayetinde iki idadi açılmıştır. 1306-1888 yılında Erzurum idadisi açıldığı ancak ne zaman yatılı olduğu ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.¹⁵⁰

Erzurum askeri idadileri, 1316 (1898) 307 leyli idadi, 1317 (1899) 219 leyli idadi, 1319 (1901) 350 leyli idadi ve 1321 (1903) 226 leyli idadi bulunmaktadır. 7 yıllık yatılı Erzurum İdâdîsi'nde yıllara göre okutulan dersler şöyledir;

- “1. yıl; Ulûm-i Diniye, Arapça, Türkçe, Hesap, Coğrafya, Hüsn-i Hat, Resim
2. yıl; Ulûm-i Diniye, Arapça, Türkçe, Farsça, Hesap, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat, Resim
3. yıl; Ulûm-i Diniye, Arapça, Türkçe, Farsça, Hesap, Fransızca, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat, Resim.
4. yıl; Ulûm-i Diniye, Arapça, Türkçe, Farsça, Hesap, Fransızca, Hendese, Coğrafya, Tarih, Hüsn-i Hat, Resim.

¹⁴⁸ Muzaffer Orhan, *Osmanlı Vilayeti'nde Vilayet Yatılı İdadiler*, (Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilgiler Öğretimi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 17.

¹⁴⁹ Orhan, *Osmanlı Vilayeti'nde Vilayet Yatılı İdadiler*, 22.

¹⁵⁰ Orhan, *Osmanlı Vilayeti'nde Vilayet Yatılı İdadiler*, 31.

5. yıl; Ulûm-i Diniye, Arapça, Türkçe, Fransızca, Hendese, Coğrafya, Tarih, Usûl-i Defter, Malumat-ı Fenniye, Hüsn-i Hat, Resim.

6. yıl; Ulûm-i Diniye, Fransızca, Hesap, Hendese, Cebir, Coğrafya, Tarih, Usûl-i Defter, Hikmet-i Tabiiye ve Kimya, Kavânin, Edebiyat ve Ahlak, Resim.

7. Yıl; Ulûm-i Diniye, Fransızca, Hesap, Hendese, Cebir, Müsellesat (Trigonometri), Kozmografya, Makine, Tarih, Usûl-i Defter, Hikmet-i Tabiiye ve Kimya, Mevalid ve Hıfzıssıhha, Kavanin, Edebiyat ve Ahlak, Resim.” Bu idadilerde görev yapan görevlilerin maaşları ve masraflar özellikle de leyli (yatılı) askeri idadilere verilen önemi aşağıdaki tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 3.36. İdadilerde Görev Yapan Görevlilerin Maaşları ve Masraflar

Masraflar	Erzurum Leyli (Yatılı)İdadi
Okul Müdürü Maaşı	12.000
Öğretmen Maaşı	81.000
Muavin (Müdür Yardımcısı) ve Mübaşır Maaşı	18.000
Diğer Memurlar	13.200
Hademelerin Maaşı	16.320
Tevzi-i Mükafat Maaşı	1.500
Tenvirat Masrafı	5.000
Mekulat Masrafı	75.000
Melbusat Masrafı	37.500
Mahrakat Masrafı	12.000
Müteferrit Masrafı	2.400
Ecza-i Tıbbiye	1.500
Toplam: 275.420 kuruş	

Kaynak: (Abdurrahman Gülmez, “Osmanlı Devleti’nde İdadiler”, *Uluslararası Alan Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (2021), 10131)

3.4.3. Erzurum Sancağı’nda Leyli (Yatılı) Mekteplerde Müslim ve Gayrimüslim Talebe Sayısı

Salnamelerden edinilen verilere göre aşağıda bulunan Tablo 3.37’deki veriler incelendiğinde Erzurum Vilayeti’ne ait 19.yüzyılın sonunda müslümanlara ait Erzurum yatılı idadilerde okuyan Müslim ve Gayrimüslim öğrenci oranlarında farklılık bulunmaktadır. Gayrimüslim öğrenciler yatılı (leyli) ve ücretli okullarda öğrenimi pek tercih etmemişlerdir. 1898-1899-1900 yıllarına ait salnamelerinden elde edilen verilere göre gündüz okula giden gayrimüslimler hiç yokken, müslüman öğrencilerin sayısı 1898’de 82, 1899’da 89 iken 1900’de ise 122’ye çıktığı görülmüştür. Eğitim-öğretime devam eden müslüman öğrencilerin sayısı 1898’de 109, 1899’da 122 iken, 1900’de ise 148’e yükseldiği ancak gayrimüslim öğrencilerin sayısının 4’te kaldığı görülmüştür.

Hademe sayısı 1898-1899 yıllarında 8 iken, 1900 yılına ait salnamede hademe sayısının 16'ya çıktığı görülmektedir.

Tablo 3.37. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Yatılı ve Gündüzlü Mekteplerde Okuyan Müslim ve Gayrimüslim Talebe Sayısı

Yekûn		Nehari		Leyli			
1898-1899-1900		1898-1899-1900		1898-1899-1900			
Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	ÜCRETSİZ		ÜCRETLİ	
				Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim
4-4-4	109-122-148	0	82-89-122	4-4-4	20-21-21	0	7-12-5
1898-1899 Hademe Sayısı: 8 1900 Hademe Sayısı: 16							

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.809; 1317-1899, s.901:1318-1900, s.1002)

Salnamelerden edinilen verilere göre aşağıda bulunan Tablo 3.38'deki veriler incelendiğinde 1901-1903 Maarif Salnamelerine göre Erzurum'da 3 yıl içinde öğrenci sayılarının belirgin olarak değiştiği görülmektedir. Bu tabloda 3 yıl içinde yatılı(leyli) ve ücretli eğitim gören Gayrimüslim öğrencilere ait veriye ulaşılamamıştır. Bununla beraber müslüman öğrenci sayısının 6'dan 7'ye yükseldiği görülmektedir. Gündüz öğretiminde ise Gayrimüslim öğrencilerin sayısı 13'e yükseldiği Müslüman öğrencilerde belirgin bir artış olup 123'ten 209'a çıktığı görülmektedir. Hademe sayısında değişiklik olmayıp 9 olarak görülmektedir.

Tablo 3.38. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Yatılı ve Gündüzlü Mekteplerde Okuyan Müslim ve Gayrimüslim Talebe Sayısı

Yekûn		Nehari		Leyli			
1901-1903		1901-1903		1901-1903			
Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim	ÜCRETSİZ		ÜCRETLİ	
				Gayrimüslim	Müslim	Gayrimüslim	Müslim
4-16	149-236	0-13	123-209	4-3	20-20	0	6-7
HADEME:9							

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.334; 1321-1903, s.306)

1898-1903 yıllarına ait salnamelerde Erzurum Vilayeti'nde Leyli (Yatılı) İdadiler Gayrimüslimler öğrenciler tarafından çok tercih edilmemiştir. Bunun nedenlerinden biri Erzurum Vilayeti'nde 1882-1890-1895 yıllarında yaşanan Ermeni isyanlarıdır.

Ermenistan hayalinin başkenti olarak kabul edilen Erzurum'da ilk karışıklıklar 1882 yılında bir Ermeni komitesi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu isyan büyümeden devlet tarafından bastırılmıştır. Ancak başarısızlıkla

sonuçlanan bu girişimden sonra 1890 yılında yeniden harekete geçen Ermeniler, yaptıkları plan doğrultusunda Rusya'dan getirdikleri cephaneyi Erzurum'da toplamışlardır. Bu cephane Sansariyan Ermeni Mektebi ile diğer Ermeni okulları ve kiliselerde saklamışlardır. Bu durum vilayet yetkilileri tarafından İstanbul'a bildirilmiş olup arama için gerekli izin alınmıştır. Yapılan arama sonucunda kilise ve Sansaryan Mektebi'nde silah imalatında kullanılan birkaç parça araç-gereç dışında herhangi bir şey bulunamamıştır.¹⁵¹ Diğer büyük isyan 1895 yılında Erzurum Vilayeti'nin Hükümet Konağı'nı basmak suretiyle Ermeni komitesi tarafından başlatılmıştır. İsyan iki üç saat içerisinde bastırılmıştır. Ayrıca 1895 yılında Erzincan, Hınıs, Bayburt ve Tercan kazalarında da Ermeni olayları patlak vermiştir. 1882-1896 yıllarında yaşanan bu olaylar neticesinde Gayrimüslim çocuklarının Leyli (yatılı) okullarını pek tercih etmedikleri görülmektedir.¹⁵² Maarif salnamelerinde Gayrimüslim öğrenci sayılarından da anlaşıldığı gibi yatılı okulları tercih etmedikleri görülmektedir.

Bu dönemde Erzurum Sancağı'nda bulunan leyli (yatılı) idadilerde bulunan öğrenci sayıları, muallimleri, idadilerde verilen dersler ve idadilerde hizmet veren diğer görevlilerle ilgili bilgiler maarif salnamelerinden elde edilerek aşağıda tablo halinde belirtilmiştir.

Tablo 3.39. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan Yatılı İdadisi

Mekatib-i İdadî					
Erzurum Mekteb (Leyli) Yatılı İdadisi					
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Osmani	Mecidi
Müdür	Muhyiddin Efendi	Selase	1 Muharrem 316	.	.
Muavin-i Evvel	Ahmed Cemal Efendi	.	.	.	.
Muavin-i Sani	Osman Efendi	.	.	.	.
Muavin-i Salis	Hüseyinm Avni Efendi	.	.	.	.
Katib ve Mubayia Memuru	Ahmed Fazıl Efendi	.	.	.	.
Anbar, Depo Memuru ve Mübassır	Mustafa Naim'i Efendi	.	.	.	.
İmam	Hüseyin Reşid Efendi	.	.	.	.
Tabib	İbrahim Beg	Binbaşı	.	.	.

¹⁵¹ Mevlüt Yüksel, "Erzurum, Bitlis ve Mamûratülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 43, 2012, 168.

¹⁵² Mevlüt Yüksel, *Ermeni Araştırmaları*, 170.

Tablo 3.39'un devamı					
Kitabet Resmiye, Edebiyat, Usul, Kavanini, Hıfzıssıhha ve Fransızca Muallimi	Muhyiddin Beg	Selase	310 gurus	.	.
Hesab, İnşa, Kitabet, Kimya, Hendese, Muavenet-i Fenniye Muallimi	Ahmed Cemal Efendi	.	.	.	.
Coğrafya, Cebir, Resim, Malumat-ı Nafia ve Tarih Muallimi	Osman Efendi	.	.	.	.
Türkçe ve Ahlak Muallimi	Hüseyin Avni Efendi	.	.	.	.
Ulum-i diniye ve Arabi Muallimi	Ahmed Reşid Efendi	.	.	.	.
Ulum-i diniye ve Farisi Muallimi	Hüseyin Reşid Efendi	.	.	.	.
Hikmet, Servet, Tarih, Usul-i Defter ve Müsellesat Muallimi	Necip Efendi	.	.	.	.
Mevalid, Kozmografya, Türkçe, İlm-i Eşya Muallimi	Hüseyin Efendi	.	.	.	.
Ziraat Şubesi Muallimi	Hüsameddin Efendi	.	.	.	.
Hüsn-i Hat Muallimi	Akif Efendi	.	.	.	.
Fransızca Muallimi	Karabet Efendi	.	.	.	.
Lisan Muallimi	Misak Efendi	.	.	.	.
Mübassır	Ahmed Şefik Efendi	.	.	.	.

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.305)

1321-1903 Maarif Salnamesine göre Erzurum Mekteb Leyli (yatılı) İdadisi'nde 316 tarihinde 3. Rütbesiyle müdür kavanin, Fransızca, usûl, kitabet, resmiye ve hıfzıssıhha muallimi Muhyiddin Beg, Muavin-i evvel ve hesap ve hendese muallimi Ahmed Cemal Efendi, Muavin-i sani ve coğrafya, cebir, resim ile malumat-ı nafia muallimi Osman efendi, Muavin-i salis ve Türkçe ile ahlak muallimi Hüseyin Avni Efendi, anbar ve depo memuru Mustafa Naimi Efendi, İmam ve Ulum-ı diniye ve Farisi muallimi Hüseyin Reşid Efendi, Hikmet, Servet, Tarih, Usul-i defter ve Müsellesat muallimi Necip Efendi, Mevalid, Kozmografya, Türkçe, İlm-i Eşya muallimi Hüseyin Efendi, Ziraat Şubesi muallimi Hüsameddin Efendi, Hüsn-i Hat muallimi Akif Efendi, Fransızca muallimi Karabet Efendi, Lisan muallimi Misak Efendi, Mübasır Ahmed Şefik Efendi, katip ve mubayia memuru Ahmed Fazıl Efendi, Binbaşı rütbesiyle tabib İbrahim Beg ve 3.rütbesiyle Ulum-i diniye ve Arabi muallimi Ahmed Reşid Efendi görev yapmaktadır.

Tablo 3.40. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum’da Bulunan Yatılı İdadisi

Mekatib-i İdadî						
Erzurum Mekteb (Leyli) Yatılı İdadisi						
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih	Madalya	Osmani	Mecidi
Müdür	Hüsnü Raif Efendi	Binbaşı	.	Sanayi Nefise	.	5
Resim Muallimi	Mehmed Salih Efendi	Süvari Yüzbaşı	.	.	.	.
Dahiliye Zabiti	Mehmed Refet Efendi	Yüzbaşı	.	.	.	5
Cebir ve Mesasat Muallimi	Ali Efendi	Mülazım-1 evvel	.	.	.	.
Tarih Muallimi	Mehmed Salih Efendi	Mülazım-1 evvel	.	.	.	.
Dahiliye Zabiti	Kemal Efendi	Mülazım-1 evvel	.	.	.	.
Muhasebe Muavini	Mehmed Şevki Efendi	Mülazım-1 evvel	.	.	.	.
Hendese ve Makine Muallimi	Hafız Mustafa Efendi	Mülazım-1 sani	.	Sanayi Nefise	.	5
Fransızca Muallimi	Fevzi Efendi	Mülazım-1 sani	310 gurus	.	.	.
Jimnastik Muallimi	Mehmed Niyazi Efendi	Mülazım -1 sani	.	.	.	.
Kitabet Muallimi	Akif Efendi	Mülazım-1 sani	.	.	.	.
Dahiliye Mülazımı	Mehmed Dursun Efendi	Mülazım-1 sani	.	.	.	.
Dahiliye Zabiti	Ahmed Efendi	Mülazım-1 sani	.	.	.	.
Muhasebe Memuru	Münhal	Mülazım-1 sani	.	.	.	.
İmam	Hurşid Efendi	Mülazım-1 sani	.	.	.	.
Vekili Hars	Abdurrahman Efendi	Mülazım-1 sani	.	.	.	.
Leyli İdadî Talebe Mevcudu: 307						

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.904)

Tablo 3.38’deki verile incelendiğinde Erzurum Sancağı leyli (yatılı) idadi ile ilgili 1899-1900 tarihlerine ait salnamelerde talebe adedinin 307 olduğu görülmektedir. Üst rütbeli Mecidi nişanına sahip 3 eğitimcinin askeri idadide ders verdiği görülmektedir. Bunlar; Binbaşı Müdür Hüsnü Raif Efendi, Hendese ve makine muallimi Hafız Mustafa Efendi, Mülazım-1 sani rütbesiyle diğer görevli Yüzbaşı rütbesiyle Dahiliye Zabiti Mehmet Refet Beydir. İdadide görev yapan diğerleri şu şekildedir:

Süvari Yüzbaşı aynı zamanda resim muallimi Mehmet Salih Efendi, Mülazım-1 evvel Cebir ve Mesasat Muallimi Ali Efendi, Mülazım-1 evvel Tarih muallimi Mehmet Salih Efendi, Mülazım-1 evvel ve Dahiliye Zabiti olan Kemal Efendi, Mülazım-1 evvel ve Muhasebe Muavini Mehmet Şevki Efendi,

Mülazım-1 sani Jimnastik Muallimi Mehmet Niyazi Efendi, Mülazım-1 sani Kitabet Muallimi Akif Efendi, Mülazım-1 sani Dahiliye Mülazımı Mehmed Dursun Efendi, Mülazım-1 sani Dahiliye Zabiti Ahmed Efendi, Mülazım-1 sani Muhasebe Memuru Minhal, Mülazım-1 sani İmam Hurşid Efendi, Mülazım-1 sani Vekili Hars Abdurrahman Efendi görev yapmaktadır.

Devlet tarafından Leyli (Yatılı) idadilerde senede bir talebelere elbise verildiği salnamelerden ulaşılmıştır. 1317(1899) tarihli salnamede Leyli (Yatılı) öğrencilere senede bir elbise verilmektedir. Bunlar şöyledir:

Tablo 3.41. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum’da Leyli (Yatılı) Öğrencilere Verilen Elbiseler

Çift	Adet	Tür
.	2	Fes püskül ile
2	.	Kundura
2	.	Serhatlık (bir çeşit ayakkabı)
.	3	Gömlek
.	3	İç çamaşır
4	.	Çorap
.	3	Mendil
.	1	Setre (Düz yakalı ilikli çuha elbise)
.	1	Yelek
.	2	Pantolon
.	1	Kaput (İki senede bir kez)

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.222)

Tablo 3.42. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum’da Bulunan Askeri İdadisi

Erzurum Mekteb Askeriye İdadisi					
Memuriyet	İsim	Rütbe	Madalya	Osmani	Mecidi
Müdür	Kasım Efendi	Binbaşı	.	4	5
İmam	Hacı Hurşid Efendi	Tabur Kâtibi	.	.	.
Muhasebe Memuru	Hacı Hüsnü Efendi	Yüzbaşı	.	.	.
Muhasebe Muavini	Mehmed Efendi	Yüzbaşı	.	.	4
Dahiliye Yüzbaşısı	Refet Efendi	Mülazım-1 sani	.	.	.
Dâhiliye Yüzbaşısı	Ali Vasıf Efendi	Mülazım-1 sani	.	5	.
Dahiliye Mülazım-1 evvel	Akif Efendi	Mülazım-1 sani	.	5	.
Dahiliye Mülazım-1 evvel	Dursun Efendi	Mülazım-1 sani	.	.	5
Dahiliye Mülazım-1 sani	.	.	.	5	.
Ders Nazırı ve Fransızca Muallimi	Kâmil Efendi	Yüzbaşı	.	.	.
Resim Muallimi	Hamdi Efendi	Yüzbaşı	.	5	.
Cebir ve Mesasat Muallimi	Ali Efendi	Yüzbaşı	.	5	.

Tablo 3.42'nin devamı					
Kitabet Muallimi	Mehmed Salih Efendi	Mülazım-1 evvel	.	5	.
Makine ve Hendese Muallimi	Faik Efendi	Mülazım-1 evvel	.	5	.
Coğrafya ve Kozmografya Muallimi	Kâmil Efendi	Mülazım-1 evvel		5	
Jimnastik Muallimi	Niyazi Efendi	Mülazım-1 evvel	.	5	.
Tarih Muallimi	Mehmed Efendi	Mülazım-1 evvel	.	5	.
Lisan Muallimi	Fevzi Efendi	Mülazım-1 sani	.	5	.
Talebe-i Mevcudu Leyli (yatılı): 350					

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.338)

1319-1901 Maarif Salnamesine göre Erzurum Leyli (yatılı) Askeri İdadisi'nde 1898-1899 ve 1900 yıllarıyla karşılaştırdığımızda Mecidi nişanının yanında Osmani nişanına da sahip eğitimciler görmekteyiz. Ayrıca öğrenci sayısında da artış olduğu gözlenmektedir. 1899'da öğrenci sayısı 307 iken 1901'de bu sayıyı 350'ye çıktığı gözlenmektedir. Ayrıca bütün Mülazım-1 evvel rütbesine sahip olan eğitimcilerin Osmani nişanına sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca 5 Yüzbaşı, 5 Mülazım-1 evvel, 4 Mülazım-1 sani, 1 Binbaşı, 1'de Tabur kâtibi bulunması leyli (yatılı) askeri idadilere daha çok önem verdikleri görülmektedir. 1899 yılına göre birçok öğretmenin de değiştiği görülmektedir. Buna göre:

Müdür Hüsnü Raif Efendi yerine Binbaşı Kasım Efendi, Fransızca muallimi Fevzi Efendi yerine Dahiliye Zabiti Yüzbaşı Kâmil Efendi, Resim muallimi Mehmed Salih Efendi yerine Yüzbaşı Hamdi Bey, Kitabet muallimi Akif Efendi yerine Mehmet Salih Efendi geçmiştir. Öğretmen değişikliği yanında bir de ders programına Coğrafya ve Kozmografya dersleri eklendiği görülmektedir.

3.4.4. Erzurum Vilayeti'nde Askeri İdadiler

Osmanlı'da askeri eğitimin ağırlıklı olarak Fransız destekli eğitim olduğu görülmektedir. 1826'da Tophane-i Amire ve 1834 yılında Mekteb-i Ulum-i Harbiye kuruldu ve bu kurumda daha çok memurlukta ilerlemek için çırakların devlet kurumlarına tayin edildiği görülmüştür. Sonraki yıllarda Osmanlı Devleti'nde genel eğitim yaygınlaşmış olsada askeri okulların ihmal edilmediği görülmektedir. 1845 yılında İdadiler (askeri hazırlık okulları) kurulmasına karar verilmiştir. Bu okullara Fransa Erkan-ı Harbiye

Yüzbaşılardan Mösyö Manyak, Mösyö Majino, Mösyö Dobrovil ve Prusya'dan getirilen devlet adamları eğitimde görev almaktadır. Tanzimat Dönemi'nde de askerin Talimi için ağırlıklı olarak Fransız usulü eğitim görülmektedir.¹⁵³ Bu bağlamda Osmanlı Devlet'nin Fransız Avrupaya bağımlı bir eğitim sisteminin görüldüğü anlaşılmaktadır. Erzurum askeri idadisi ile ilgili salnamelerden ulaşılan veriler aşağıda tablo olarak verilmiştir.

Tablo 3.43. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'da Bulunan Askeri İdadisi

Erzurum Mekteb Askeri İdadisi					
Memuriyet	İsim	Rütbe	Madalya	Osmani	Mecidi
Müdür	Said Efendi	Kolağası	.	.	5
Dahiliye Mülazımı	Vefik Efendi	Mülazım-1 evvel	.	.	5
Dahiliye Mülazımı	Mehmed Şevki Efendi	Mülazım-1 sani	.	.	.
Dahiliye Mülazımı	Münhaldir	Mülazım-1 sani	.	.	.
Fransızca Muallimi	Münhaldir	Mülazım-1 sani	.	.	.
Coğrafya Muallimi	Münhaldir	Mülazım-1 sani	.	.	.
Riyaziye Muallimi	İsmail Hakkı Efendi	.	.	.	.
Ressam Muallimi	Refik Efendi	.	.	.	.
Arabi Muallimi	Mustafa Efendi	.	.	.	.
Arabi Muallimi	Hacı Ahmed Efendi	.	.	.	.
Farisi Muallimi	Ahmed Efendi	.	5	.	.
Kavaid ve İmla Muallimi	Hüseyin Avni Efendi	.	.	.	.
İmla Muallimi	Münhaldir	.	.	.	.
Hüsn-i Hat Muallimi	Ali Vasfı Efendi				
Dahiliye Yüzbaşısı	Rıfat Efendi				
Talebe-i Mevcudu:219					

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s. 905)

1317-1899 Maarif Salnamesine göre Erzurum Askeri İdadisi'nde kolağası rütbesiyle müdür Said Efendi, Mülazım-1 sani rütbesiyle dâhiliye Mülazım-1 evvel Vefik Efendi, dahiliye mülazımı Mülazım-1 sani rütbesiyle Mehmed Şevki Efendi, Mülazım-1 sani Riyaziye muallimi İsmail Hakkı Efendi, Mülazım-1 sani Resim muallimi Refik Efendi, Arabi muallimleri Mustafa ve Hacı Ahmed Efendi, Farisi muallimi Ahmed Efendi, Kavaid ve İlmihal muallimi

¹⁵³ Sleman Rabar, "Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı-Fransa Askeri ilişkileri", *Esam Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, (2021), 10.

Hüseyin Avni Efendi, hat muallimi Ali Vasfı Efendi ve dahiliye yüzbaşısı Rıfat Efendi görev yapmaktadır. Askeri idadinin talebe mevcudu 219'dur. 1316-1898 Maarif Salnamesine göre Erzurum Askeri İdadisi'ne dair bilgilere ulaşılamadı.

3.5. Erzurum Sancağı'ndaki İnas (Kız) Mektepleri

Tanzimat'tan sonra Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi sürecinde kadının toplumdaki statüsünde değişmeye başlamıştır. Özellikle 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesiyle kadınlarında eğitim alanında faydalanmasına zemin hazırlamıştır. II. Abdulhamit Dönemi'nde devletin her yerinde olduğu gibi taşrada da eğitim yaygın hale gelmesini sağlamıştır. Bu dönemde konumuz olan Erzurum Vilayeti'nde ayrıca kızlar için ibtidai ve rüşdiyelerin de açıldığını salnamelerdeki verilerden ulaştık.

3.5.1. Erzurum İnas Mekteb-i İbtidaiyesi

Tanzimat ile eğitimde çağdaşlaşma görülmeye başlanmıştır. İlköğretim kurumları çeşitlenmeye başladığı sıbyan mekteblerinin yanında “ibtidai mektebler” kurulmaya başlandı. Ancak II. Abdulhamid döneminde Osmanlı ilkokullarında “Usul-i Cedid” çerçevesinde yeni açılan okullara “Mekteb-i İbtidaiye” ve “Usul-i Cedide Mektepleri” denildi. Bu okullar Maarif Nezaretine bağlandı.¹⁵⁴

Tablo 3.44. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum İnas İbtidaiye Şubesi

İnas İbtidai Şubesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallime	Muzaffer Hanım	.	.
Mubassır (Bakıcı)	Gülsüm Hanım	.	.
Talebe: 30			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.308)

1321-1903 Maarif Salnamesine göre Erzurum merkez vilayetine ait inas (kız) İbtidai Şubesi bulunmaktadır. Bu şubede 2 Muallime görev yapmaktadır. Talebe adedi 30, hademe adedi ise 1'dir. Okulun rütbe, tarih ve madalya ile ilgili malumat bulunmamaktadır. Maarif Salnamelerinde Erzurum Vilayeti'ne ait İnas (kız) İdadi mekteblerine dair bilgiye ulaşamadık.

¹⁵⁴ Demirtaş, *Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi*, 180.

1312-1894 ve 1315-1897 Erzurum salnamelerinden İnas (kız) ibtidai mektebinde 5 muallim (Muallim Abdullatif Efendi, Hüsn-i Hat Muallimi Mehmed Asım Efendi, Nakış Muallimesi Nefise Hanım, Mebsere Feyruze Hanım ve Buad Said Ağa) ders vermekte olduğunu tespit ettik. Ayrıca bu salnamelerde öğrenci sayısının 1894'te 29, 1897'de ise 63 olduğunu tespit ettik. (SVE,1894-1897:164-127)

3.5.2. Erzurum İnas Mekteb-i Rüşdiyesi

İlk kız rüştiyesinin açılması ile ilgili belge 10 Kasım 1858 tarihinde Maarif Nezareti'nin yayınlamıştır. O dönemde kız ve erkek beraber okutulması uygun görülmediğinden kızlar için ayrıca okul ve öğretmen tahsis edilmesi görülmüştür. Böylece Sadaret tarafından ilk kız rüşdiye 6 Ocak 1859'da Sultanahmed'de Cevri Kalfa Mekteb Rüşdiye'ye çevrilerek açılmıştır.¹⁵⁵ Kızlar bu mekteplerde din ve dünya işlerinin öğretilmesi hususuna önem verilmiştir. Kız rüşdiyelerin o dönem şartlarına göre taşrada özellikle konumuz olan Erzurum Vilayeti'nde de açılması büyük önem arz etmektedir.

Tablo 3.45. Maarif Salnamelerine Göre İnas Mekteb Rüşdiyesi

Merkez Vilayet İnas Mekteb Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallime-i Evvel ve Nakış Muallimesi	Amine Hanım	.	.
Rika Muallimesi	Amine Hanım	.	.
Mubassır (Bakıcı)	Feyruze Kadın	.	.
Talibât Adedi: 120			
Hademe: 2			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.903)

1317-1899 Maarif Salnamesine göre merkez vilayette inas (kız) mekteb Rüşdiyesi'nde iki muallime görev yapmaktadır. Amine Hanım hem Rika Muallimesi hem de Muallime-i evvel ve nakış muallimesi olarak görev yapmaktadır. Feyruze Kadın ise (Bakıcı) mubassırdır. Okulun 2 hademesi ve 120 öğrencisi bulunmaktadır. Rütbe ve tarih ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

1898, 1900 ve 1901 Maarif Salnamelerinde İnas(kız) mektepleri ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

¹⁵⁵ Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimattan Cumhuriyete Rüşdiye Mektepleri*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2011), 64.

Tablo 3.46. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum İnas Mektebi Rüşdiyesi

Erzurum İnas Mekteb Rüşdiyesi			
Memuriyet	İsim	Rütbe	Tarih
Muallime-i Evvel	Emine Hanım	.	.
Hüsn-i Hat Muallimesi	Emine Hanım	.	.
Mubassır (Bakıcı)	Firuze Hanım	.	.
Talebe: 34			
Hademe: 1			

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1903, s.308)

1321-1903 Maarif Salnamesine göre Erzurum merkez vilayette inas (kız) mekteb Rüşdiyesi'nde 2 Muallime görev yapmaktadır. Bunlar: Muallime-i evvel ve Hat Muallimesi olan Emine Hanım ile 1899 yılı görevinin devamı Mebser (Bakıcı) olan Feyruze Hanım çalışmaktadır. Öğrenci sayısı 1899 yılında 120 iken 34'te düştüğünü görmekteyiz. Hademe sayısı da 2'den 1'e düşmüştür. Rütbe ve tarihi ile ilgili malumat bulunmamaktadır.

Bu iki tabloda da sadece bayan hocaların bulunduğunu görüyoruz. Ancak 1312 (1894) ve 1315 (1897) tarihli Erzurum salnamesinde Muallim Abdullatif Efendi Hüsn-i Hat Muallimi Mehmet Asım Efendi ve Said Ağa gibi erkek muallimler de inas rüşdiyelerde ders verdiğini verilerden ulaştık. (SVE, 1894-1897:164-127) Ayrıca bu salnamelerde öğrenci sayılarını 59 ve 63 olduğunu tespit ettik. Erzurum salnamelerinden 1899'da ayrıca 113 kız öğrenci olduğunu tespit ettik. (SVE,1899:236) Burada dikkatimizi çeken verilen seneler doğrultusunda kız öğrenci sayılarında azalma olduğudur.

1903 tarihli salnamede Erzurum İnas Rüşdiye masrafları için maarif sandığından 5000 guruş, 7500 guruş da ianeten toplamda 125000 guruş masraf için ayrılmıştır.

3.6. Erzurum Sancağı'nda Gayrimüslim Mektebler

3.6.1. Erzurum Sancağı'nda Ecnebi Mektebler

Osmanlı İmparatorluğu Gayrimüslim olarak adlandırılan milletlerin açtıkları okulların tarihini İstanbul'un Fethi'ne kadar götürülebilir. Çünkü o dönemde Bizans İmparatorluğu bünyesinde yaşayan farklı dinlere mensup milletler mevcuttu. Bizans'ın ticari çıkarları için Venedik ve Cenevizlilere birtakım imtiyazlar vererek onların İstanbul'da çeşitli mahallelerde yaşayıp koloniler kurmalarına izin vermiştir. Fatih'in İstanbul'u fethetmesiyle

Venedikliler ve Cenevizlilere verilen bu imtiyazlar yenilenmiştir. Fatih ile müslüman olmayan iki ayrı dine ve dört cemaate mensup millet Osmanlı hakimiyetinde bulunmaktaydı. Bunlar; Hristiyan ve Yahudi dini olup Katolik olan Latinler, Ortodokslar, Ermeniler'dir. İstanbul Fethi ile Galata'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun toprağı olmasıyla beraber Fatih Sultan Mehmet bir ahitname ile Cenevizlilerin o döneme kadar olan haklarını güvence altına almıştır. Böylece Cenevizlilere verilen bu vesika Katoliklerin temel güvenceleri olmuştur.¹⁵⁶ O dönemde Rumlar da siyasi haklarını kaybetmiştir. Ancak Fatih Ortodokslar için de yazılı bir ferman ile bazı haklar vermiştir. Patrik, Rum cemaatinin kiliselerini, mekteblerini, hastanelerini istediğı şekilde yürütme hakkını elde etmiştir. Rum cemaatine verilen bu haklar daha sonra Ermenilere ve Musevilere de verilmiştir.¹⁵⁷

Yabancı okulların çoğalması ile bazı devletlere verilen kapitülasyonlar arasında bir paralellik söz konusudur. İlk olarak Fransızlara verilen bu ayrıcalıklar daha sonra diğer Avrupa ülkelerine de verilmiştir. İleride sıkıntı yaratan kapitülasyonlar yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışma fırsatını doğurmuştur. Fransızlar Katolikleri, Ruslar Ortodoksları, İngilizler ve Amerikalılar ise Protestanların koruyucu rolünü üstlenmişlerdir. Bu devletlerin her biri kendi dinine ve milletine mensup olan halklar için Osmanlı İmparatorluğu'nda okullar açmaya başlamışlardır.¹⁵⁸

Kırım Savaşı'nın çıkmasında rolü olan Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan Hristiyanları koruma ve onlara imtiyazlar sağlama amacını gütmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemin müttefikleri olan İngiltere, Fransa ve Avusturya kendi aralarında bazı kararlar almıştır. Hristiyanlar için Osmanlı Devleti'nden bazı ayrıcalıklar koparmak için Islahat Fermanı'nın çıkmasına öncülük etmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti, Gayrimüslim ve Müslim arasında eşitliğin Tanzimat Fermanı'nda verildiğı gerekçesi ile ilk başta itiraz etmişse de sonunda imzalamak zorunda kalmıştır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Habibe Polat, "XIX. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı'da Eğitimin İyileştirilmesi Gelişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar", *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 5, Sayı 1, (2021), 29-30.

¹⁵⁷ Eren, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar", 96.

¹⁵⁸ Polat, *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi*, 41.

¹⁵⁹ Polat, *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi*, 38.

Bu dönemde devlet içerisinde daha da etkin hale gelen yabancı devletler rahatça okul açabilmiş hatta ruhsat olmadan gayri resmi bir şekilde okullarını açmışlardır.

Yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en büyük gücü eğitimdi. Ermeni, Yahudi ve Rum gibi Gayrimüslimler eğitim alanında özerk olarak hükümetin müdahalesi olmadan kendi eğitim sistemlerini kendileri şekillendirmişlerdir. Müslüman ve Türk okulları vakıflar tarafından kurulup yönetildiği gibi azınlık okulları da aynı kaynaktan beslenmekteydi. Camilerin bitişiğinde bir okul veya medrese bulunduğu gibi kilise, havra gibi ibadethanelerin bitişiğinde de azınlıklara ait okullar bulunmakta idi. Medreselerde eğitim-öğretim faaliyetleri nasıl hocalar tarafından icra ediliyorsa azınlık okullarında da öğrenciler papazlar tarafından eğitilmiştir. Bunlar sadece kendi tebaasıyla yetinmeyip Osmanlı tebaasını da kendi düşüncelerini benimsetmeyi hedeflemişlerdir. Islahat Fermanı'ndan sonra daha rahat hareket edebilmek için kendilerine fayda sağlayacak yasa çıkarmayı ihmal etmemişlerdir. Osmanlı Devleti içinde yabancı kişilerin arazi ve emlak almaları imkansızken 16 Haziran 1867'de "Tebaa-i Ecnebiyenin Emlake Mutasarrıf Olmaları Hakkında Kanun" ile yabancılara mülk sahibi olma hakkı tanınmıştır. Bu kanunda imzası bulunan birçok devlet Osmanlı İmparatorluğu'nda misyoner ve papazlar sayesinde toprak satın alıp buralara mekteb ve kilise inşa etmişlerdir. Bu okulların denetimi için 1865'te gümrük nizamnamesi çıkarılmıştır.¹⁶⁰

II. Abdulhamid Dönemi'nde yabancı mekteblerin işlenişinden rahatsızlık duyulmuştur. Bu dönemde ilk iş olarak yabancı mekteblerin artışını önlemek olmuştur. Bunu için çareyi 129.madde değiştirmekte bulmuştur. Buna göre okulların belirli aralıklarla kontrolden geçmesi uygun görülmüştür. Ayrıca mekteblerde verilecek ders kitaplarının Meerif Nezareti'ne haber verilmesi belirtilmiştir. Bunun üzerine II. Abdulhamid bazı devlet yetkililerinden rapor istemiştir. En önemli rapor Zühtü Paşa'nın hazırlamış olduğu rapordur.¹⁶¹

1869 Maarif Nizamnamesi ile Gayrimüslim ve yabancı okulların işleyişi ve denetlenmesi ile ilgili maddeler bulunmaktadır. Bu nizamname aynı zamanda yabancıların ve Gayrimüslimlerin Osmanlı maarif teşkilatı içinde resmen varlığı

¹⁶⁰ Eren, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar", 97-98.

¹⁶¹ Eren, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Okullar", 99.

sözkonusu olmuştur.¹⁶² II. Abdulhamid dönemi ile eğitimin özellikle ilköğretimin kız ve erkek çocukları için zorunlu olması gerekliliği ve taşrada yaygınlaşmaya başladığı görülmüştür.¹⁶³

Taşrada okulların artması nedeniyle bunların denetimi hususunda da birtakım önlemler alınması ihtiyacı duyulmuştur. II.Abdulhamid bunun için 1886'da Maarif Nezareti'ne bağlı teftiş memurları arasına Mül-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Mektepleri Müfettişliği eklemiştir.¹⁶⁴

Tablo 3.47. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektebler

Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür Müstavil	Mektebin Mensub Olduğu Cemaat	Mektebin İsmi	Kaza	Liva
MEKATİB				
.	Katolik	Ermeni Katolik Mektebi	Erzurum	Erzurum
.	Ermeni	Azarinyak	Erzurum	Erzurum
.	Ermeni	Azariyan	Erzurum	Erzurum
.	Ermeni	Mısriyan	Erzurum	Erzurum
.	Ermeni	Cibribismiyan	Erzurum	Erzurum
.	Ermeni	Ağabayaliyan	Erzurum	Erzurum
.	Ermeni	Katolik	Erzincan	Erzincan
.	Ermeni	Ermeni	Erzincan	Erzincan
.	Ermeni	Ermeni	Erzincan	Erzincan
MEKATİB				
Amerikan Devleti Tabiasında	Protestan	Protestan Mektebi	Erzurum	Erzurum
Mistr Himires	Ermeni	Sanasariyan Mektebi	Erzurum	Erzurum
.	Protestan	Protestan Mektebi	Kığı	Erzurum
.	Protestan	Protestan Mektebi	Erzincan	Erzincan
.	Protestan	Protestan Mektebi	Erzincan	Erzincan

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, 912)

1317-1899 Maarif Salnamesine göre Gayrimüslimlere ait Erzurum Sancağı'nda 8 mekteb, Erzincan Kazası'nda 5 mekteb ve Kığı Kazası'nda 1 mekteb toplamda 14 Gayrimüslim okullar bulunmaktadır. Bunların cemaatlere göre dağılımı: Katolik cemaatine bağlı Ermeni Katolik Mektebi, Ermeni cemaatine bağlı; Azarinyak, Azariyan, Mısriyan, Cibribismiyan, Ağabayaliyan, Katolik ve 2 Ermenin okul isimleri mevcuttur.

¹⁶² Polat, *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi*, 34.

¹⁶³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 91.

¹⁶⁴ Polat, *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi*, 36.

Namına ruhsat verilmiş olan Erzurum Kazası'nda Amerikan Devleti Tabiasında Protestan cemaatine bağlı 1 adet Protestan mektebi, namına ruhsat verilmiş olan müdir Mistır Himires Ermeni cemaatine bağlı Sanasariyan mektebi bulunmaktadır. Erzincan Kazası'nda Protestan cemaatine bağlı 2 Protestan mektebi bulunmaktadır. Kiğı Kazası'nda ise Protestan cemaatine bağlı 1 protestan mektebi bulunmaktadır. Bu tabloda dikkatimizi çeken Ermeni okulların daha yoğunlukta olduğudur.

Tablo 3.48. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektebler

Mekteb			
Mektebin Mensub Olduğu Cemaat	Mektebin İsmi	Kaza	Liva
Ermeni	Azretyan	Erzurum	Erzurum
Ermeni	Çirimiyan	Erzurum	Erzurum
Ermeni	Mısriyan	Erzurum	Erzurum
Ermeni	Deyrariyan	Erzurum	Erzurum
Ermeni	Ağayaliyan	Erzurum	Erzurum
Ermeni	Govandayan	Hınıs	Erzurum
Ermeni	Sasaran	Erzurum	Erzurum

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, 344)

1319-1901 Maarif Salnamesine göre Erzurum Kazası'nda Gayrimüslimlere ait 7 Ermeni okulun bulunmaktadır. Bunların 6'sı Erzurum, 1 tane de Hınıs Kazası'ndadır. Erzurum'da bulunan Ermeni okulun isimleri: Azretyan, Çirimiyan, Mısriyan, Deyrariyan, Ağayaliyan ve Sasaran'dır. Hınıs'ta bulunan Ermeni okul Govandayan'dır. Tablo incelendiğinde Erzurum merkez okullarının daha çok Ermenilere ait olduğu görülmektedir. Bunun sebebi Erzurum'da diğer cemaatlara oranla Ermenilerin yoğunlukta olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 3.49. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektebler

Mekatib				
Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür Mesul	Mektebin Mensub Olduğu Cemaat	Mektebin İsmi	Kaza	Liva
Amerika Devleti Tabiisinde Mister Cımirs	Ermeni	Sansariyan	Erzurum	Erzurum
Amerika Devleti Tabiisinde Mister Cımirs	Protestan	Protestan	Erzurum	Erzurum
Amerika Devleti Tabiisinde Mister Cımirs	Protestan	Protestan	Erzurum	Erzurum
Amerika Devleti Tabiisinde Mister Cımirs	Protestan	Protestan	Erzurum	Erzurum
Amerika Devleti Tabiisinde Mister Cımirs	Protestan	Hadikatilmakal	Erzurum	Erzurum

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1014)

1319-1901 Maarif Salnamesine göre Erzurum Kazası'nda Amerika Devleti tabiisinde okulun müdürü olan Mister Cımirs namına ruhsat verilmiş olan müdür 4 mektebten mesul olduğunu, bu mekteblerin Protestan cemaatine bağlı bulunduğunu ve bu okulların üçünün ismi Protastan olduğu diğerinin Hadikatilmakal olarak isiminin geçtiği bir okul bulunmaktadır. Tabloda da görüldüğü gibi Amerkan okullarından biri hariç diğerlerinin Protestan okullara ait olduğu görülmektedir. Bunun nedeni Amerikalıların Protestanların hamiliğini yapmalarıdır.

Tablo 3.50. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektebler

Ruhsatname Tarihi	Mektebin Tarihi Küşadı	Adet İnas	Adet Zükur	Mektebin Derecesi
GAYRİMÜSLİM				
Ruhsatsızdır	.	.	.	Rüşdi
Ruhsatsızdır	1281	.	405	Rüşdi
Ruhsatsızdır	1291	110	105	İbtidai
Ruhsatsızdır	1306	145	131	İbtidai
Ruhsatsızdır	1286	475	.	Rüşdi
Ruhsatsızdır	1298	42	02	Rüşdi
Ruhsatsızdır	.	.	.	İbtidai
Ruhsatsızdır	.	.	.	Rüşdi
Ruhsatsızdır	.	.	.	Rüşdi

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.913)

1317-1899 Maarif Salnamesinde Erzurum Sancağı'nda Ruhsatsız Rüşdi ve İbtidai mekteblerin bulunduğu görülmektedir. Bunların öğrenci dağılımı şöyledir: 1271 yılı kayıtlı 305 erkek (Zükur) öğrenci, 1291 yılı 110 kız(inas) ve 105 erkek öğrenci bulunmaktadır. 1306'da Rüşdiye mektbi İbtidai seviyesine düşürülmüştür, kayıtlı kız öğrenci 130, erkek öğrenci ise 131'e yükselmiştir. 1286'da Rüşdi seviyesine tekrar getirilen okul kız öğrenci sayısı 475'e çıktığı, erkek öğrenci sayısı belirtilmemiştir. 1297'de gayrimüslim kız öğrenci sayısı 42'ye, erkek öğrenci 2'ye inmiştir.

Bu tabloda 9 okulun tamamının ruhsatsız olduğu görülmektedir. Bu yabancı okulların ruhsatsız olması o dönemde yeterince kontrol ve denetimin sağlanamadığı anlaşılmaktadır. İbtidai ve rüşdiye derecesinde olan bu azınlık okullarında kız çocuklarının eğitimine önem verildiğini tablodaki talebe rakamlardan anlaşılmaktadır. 1286 yılına ait rüşdiye okulunda 475 kız talebe

olduğunu ve hiç erkek talebe olmadığını görmekteyiz bu okulda hiç erkek olmadığını kız rüşdiye okulu olduğunu göstermektedir. 1271 yılına ait okulda da 305 erkek bulunmuş olup kız öğrenci sayısı belirtilmediği görüyoruz. Diğer okulların karma olduğunu tablodan anlaşılmaktadır.

Tablo 3.51. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektebler

Ruhsatname Tarihi	Mektebin Tarihi Küşadı	Adet İnas	Adet Zükur	Mektebin Derecesi
309 (1891) 29	1269	82	69	İbtidai
Ruhsatsızdır	1302	.	.	İdadi
Ruhsatsızdır	Mechul	.	.	İbtidai
Ruhsatsızdır	Mechul	.	.	İbtidai
Ruhsatsızdır	Mechul	.	.	İbtidai

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1317-1899, s.913)

1317-1899 Maarif Salnamesinde Erzurum Sancağı'nda 1891 tarihinde ruhsat verilmiş İbtidai derecesinde 82 kız, 29 erkek öğrencisi olan okulun tarihi Küşadı 1269'dur. 1302 yılı İdadi derecesine yükselen okulun öğrenci mevcudu belirtilmemiştir. Daha sonra tarihi meçhul olan okulun İbtidai derecesine düşürülmüş ve öğrenci mevcudu belirtilmemiştir. Bu okullarda sadece ruhsat verilmiş olan ibtidai okulunda öğrenci sayılarının belirtilmesi ve ruhsatsız olan diğer okullarda öğrencilerin belirtilmemesi bu okulların açılmamış olma ihtimali vardır.

Tablo 3.52. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektebler

Ecnebiye				
Ruhsatname Tarihi	Mektebin Tarihi Küşadı	Talebe Adedi		Mektebin Derecesi
		İnas	Zükur	
14 Kanunusani 415	302	0	196	İdadi
29 Eylül 309	296	33	7	Rüşdi
29 Eylül 309	296	27	38	Rüşdü
29 Eylül 309	296	0	43	İbtidai
29 Eylül 309	296	57	0	İbtidai
14 Temmuz 315	281	77	516	İbtidai ve Rüşdi

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1015; 1319-1901, s.345)

1318-1900/1319-1901 Maarif Salnamesine göre Erzurum Kazası'nda Ecnebi okulunun 14 Kanunusani 315'te İdadi derecesinde 196 erkek öğrenci eğitim almakta, ancak kız öğrenci bulunmamaktadır. 29 Eylül 309 tarihinde okulun Rüşdi derecesine düştüğü ve kız öğrenci sayısının bu tarihte 33 iken 27'ye düştüğü erkek öğrenci ise 7'den 38'e çıktığı görülmektedir. İbtidai

derecesine düşen okulun kız öğrencinin hiç bulunmadığı erkek öğrencinin 43 olduğunu sonrasında kız öğrencilerin birden hızlı bir artış gösterdiği ve 57'ye çıktığı erkek öğrencinin hiç olmadığı görülmektedir. 14 Temmuz 315 tarihli İbtidai ve Rüşdi derecesinde olan okulun 77 kız öğrenci ve 516 erkek öğrencisi bulunmaktadır.

Tablo 3.53. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Gayrimüslim Mektebler

Ecnebiye/Gayrimüslim M.1900-1901				
Rusatname Tarihi	Mektebin Tarihi Küşadı	Talebe Adedi		Mektebin Derecesi
		İnas	Zükur	
19 Temmuz 315	281	77	516	İbtidai ve Rüşdi
19 Temmuz 315	286	400	0	İbtidai ve Rüşdi
19 Temmuz 315	306	258	172	İbtidai ve Rüşdi
19 Temmuz 315	294	125	117	İbtidai ve Rüşdi
19 Temmuz 315	297	95	75	İbtidai ve Rüşdi
1 Mart 316	295	0	0	İbtidai

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900 s.1015; 1319-1901, s.347)

1900-1901 Maarif Salnamesine göre Erzurum Kazası'nda 6 mektebin bulunduğunu, bunlardan 4'tü 19 Temmuz 315 ruhsatname tarihli İbtidai ve Rüşdi derecesinde bulunan okulun 286 tarihi küşad kız öğrenci sayısı 400 iken erkek öğrenci bulunmamaktadır. 306 tarihi küşadlı okulun 258 kız, 172 erkek öğrenci olduğu görülmektedir. Sonrasında kız ve erkek öğrenci sayılarının sürekli azaldığı görülmektedir. 1 Mart 316 tarihli okulun kız ve erkek öğrencisi hiç bulunmamaktadır.

Bu tablo ve önceki tablolarda gördüğümüz kadarıyla verilen dönemde yabancı okullarda kız öğrencilerin okuma oranının yüksek olduğu görülmektedir.

3.7. Erzurum Sancağı'nda Medreseler

1316-1898, 1317-1899, 1318-1900, 1319-1901 ve 1321-1903 yıllarına ait Maarif Salnamelerinde Erzurum Vilayeti ve bağlı bulunan sancak ve kazalarda medrese isim, bulunduğu mevki ve banisi (yapan kişi) ile ilgili bilgiler mevcuttur. Aşağıdaki tablolarda Kiğı ve Eleşkirt kazalarında verilen yıllara göre 1 medrese, Kemah kazasında ise 2 medrese olduğu kayıtlarda görülmektedir.

Tablo 3.54. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler

Mahalle	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Fordi Karyesinde	Fordi	Hınıs	Erzurum
Halila Mahallesi	Halila Dairesi	Erzincan	Erzurum
Monla Ali Mahallesi	Hacı Ali Beg	Erzincan	Erzurum
Hafızlı Mahallesi	Pervane Beg	Erzincan	Erzurum
Hafızlı Mahallesi	Monla Ali	Erzincan	Erzurum
Niğdeli Mahallesi	Müftü	Erzincan	Erzurum
Gerkgerk Mahallesi	GerkGerk	Erzincan	Erzurum
Monla Güzel Mahallesi	Monla Güzel	Erzincan	Erzurum
Hafızlı Mahallesi	Yeni Daire	Erzincan	Erzurum
Hafızlı Mahallesi	Gazi İftihareddin	Erzincan	Erzurum
Hafızlı Mahallesi	Melek Fahreddin	Erzincan	Erzurum
Hafızlı Mahallesi	Abdülkerim	Erzincan	Erzurum
Hafızlı Mahallesi	Silahşor Osman Ağa	Erzincan	Erzurum
Camii Kebir Havalisinde	Camii Kebir	Kemah	Erzurum
Kebandibi Mahallesinde	Kemaliye	Kemah	Erzurum
Çarşıbaşı	Halife Tah	Bayezid	Bayezid
Memtan Karyesinde	Memtan	Eleşkird	Bayezid
Çilelibaşı Mahallesi	Ali Ağa	Tutak	Bayezid
Karğılık sufla Mahallesi	Ali Beg	Tutak	Bayezid
Karğılık ulya Mahallesi	Hacı Yusuf Paşa	Tutak	Bayezid
Monla Hasan Mahallesi	Arab Ağa	Tutak	Bayezid
Cibalverdi Karyesinde	Hasan Beg	Tutak	Bayezid
Şemsi Karyesinde	Mustafa Beg	Tutak	Bayezid
Ahmedabad Karyesinde	Ahmed Bilal	Tutak	Bayezid
Köşk sufle Karyesinde	Yusuf Beg	Tutak	Bayezid
Patnos Nahiyesi	Hüseyin Paşa	Tutak	Bayezid
Seyvandeli Karyesi	Hacı Mehmed Efendi	Tutak	Bayezid

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.818; 1317-1899, s.910)

1898 ve 1899 tarihlerine ait medreselerde yeri ve banisi değişmediği görülmektedir. Buna göre Hınıs'ta 1 medrese, Erzincan'da 12 medrese, Kemah'ta 2 medrese, Bayezid Merkezde 1 medrese, Eleşkirt'te 1 medrese ve Tutak kazasında da 10 medrese bulunmaktadır. 1899 yılına ait Maarif Salnamesinde Hacı Yusuf Paşa, Arab Ağa, Hasan Beg, Mustafa Beg, Ahmed Bilal, Yusuf Beg, Hüseyin Paşa, Hacı Mehmed Efendi medreselerinin mahalleleri belirtilmemiştir.

Tablo 3.55. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler

Mahalle	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Lala Paşa Mahallesi	Lala Paşa	Erzurum	Erzurum
Kara Kilise	Kara Kilise	Erzurum	Erzurum
Murat Paşa	Ahmediye	Erzurum	Erzurum
Caferiye	Caferiye	Erzurum	Erzurum
Zeynel	Zeynel Dairesi	Erzurum	Erzurum
Köse Ömer Ağa	Köse Ömer Ağa	Erzurum	Erzurum
Emin Karbi	Emin Karbi	Erzurum	Erzurum
Esad Paşa	Esad Paşa	Erzurum	Erzurum
Yeğen Ağa	Yeğen Ağa	Erzurum	Erzurum
Feyziye Mahallesi	Feyziye	Erzurum	Erzurum
Gemhan Mahallesi	Salihye	Erzurum	Erzurum
Namervan Mahallesi	Namervan	Erzurum	Erzurum
Caferiye Mahallesi	Caferiye Dairesi	Erzurum	Erzurum

Tablo 3.55'in devamı			
İbrahim Paşa Mahallesi	İbrahim Paşa	Erzurum	Erzurum
Şeyhler Mahallesi	Daressafa	Erzurum	Erzurum
Camii Kebir Civarında	Mahmudiye	Bayburt	Erzurum
Camii Kebir Civarında	Museviye	Bayburt	Erzurum
Camii Kebir Civarında	İkbaliye	Bayburt	Erzurum
Camii Kebir Civarında	Mahmudiye Dairesi	Bayburt	Erzurum
Panayır Meydanında	Hamidiye	Bayburt	Erzurum
Panayır Meydanında	Yakutiye	Bayburt	Erzurum
Panayır Meydanında	Yakutiye	Bayburt	Erzurum
Veli Şaban Mahallesi	Şabaniye	Bayburt	Erzurum
Zahid Mahallesi	Zahidiye	Bayburt	Erzurum
Eşbu Nusi Karyesinde	Eşbu nusi	Bayburt	Erzurum
Kağusu Karyesinde	Kağusu	Bayburt	Erzurum
İbranisi Karyesinde	İbranisi	Bayburt	Erzurum

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.814; 1317-1899, s.906)

1898-1899 Maarif Salnamelerinde 12 medrese Bayburt kazasında, 15 medrese de Erzurum merkezde olduğu bunların hangi mahallede ve isimleri yukarıdaki tabloda verilmiştir. İki seneye ait medresenin isimleri veya yerleri değişmediği gözlenmektedir.

Tablo 3.56. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler

Mahalle	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Lala Paşa Mahallesi	Lala Paşa	Erzurum	Erzurum
Kara Kilise	Kara Kilise	Erzurum	Erzurum
Murat Paşa	Ahmediye	Erzurum	Erzurum
Sultan Melek	Caferzade	Erzurum	Erzurum
Çukur Mahallesi	Çukur Medrese	Erzurum	Erzurum
Zeynel Mahallesi	Zeynel Dairesi	Erzurum	Erzurum
Köse Ömer Ağa	Köse Ömer Ağa	Erzurum	Erzurum
Emin Karbi	Emin Karbi	Erzurum	Erzurum
Esad Paşa	Esad Paşa	Erzurum	Erzurum
Yeğen Ağa	Yeğen Ağa	Erzurum	Erzurum
Kabziye Mahallesi	Kaziye	Erzurum	Erzurum
Gemhan Mahallesi	Salihie	Erzurum	Erzurum
Namervan Mahallesi	Namervan	Erzurum	Erzurum
Caferiye Mahallesi	Caferiye Dairesi	Erzurum	Erzurum
İbrahim Paşa Mahallesi	İbrahim Paşa	Erzurum	Erzurum
Şeyhler Mahallesi	Darüsefa	Erzurum	Erzurum
Camii Kebir Civarında	Mahmudiye	Erzurum	Erzurum
Camii Kebir Civarında	Museviye	Erzurum	Erzurum
Camii Kebir Civarında	İkbaliye	Erzurum	Erzurum
Camii Kebirde	Mahmudiye Dairesi	Erzurum	Erzurum
Panayır Meydanında	Hamidiye	Erzurum	Erzurum
Panayır Meydanında	Yakutiye	Erzurum	Erzurum
Panayır Meydanında	Yakutiye	Erzurum	Erzurum
Veli Şaban Mahallesi	Şabaniye	Erzurum	Erzurum
Zahid Mahallesi	Zahidiye	Erzurum	Erzurum
Eşbu Tusi Karyesinde	Eşbu Tusi	Erzurum	Erzurum
Kuğanisi Karyesinde	Kuğanisi	Bayburt	Erzurum
İbranisi Karyesinde	İbranisi	Bayburt	Erzurum
Poğatik Karyesinde	Poğanik	Bayburt	Erzurum
Kütgöz Karyesinde	Kütgöz	Bayburt	Erzurum

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1008; 1319-1901, s.340)

1900-1901 Salnamelerine ait Medreselerin isim ve banisi(yapan) değişmediği gözlenmiştir. Sadece 1901 yılına ait medreselere Bayburt'a ait son 4 medrese eklenmiştir.

Tablo 3.57. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler

Mahalle	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Pağnik Karyesi tarafına	Pağnik	Bayburt	Erzurum
Kütgöz Karyesi tarafına	Kütgöz	Bayburt	Erzurum
Pazahbun Karyesi tarafına	Pazahbun	Bayburt	Erzurum
Eğdir Karyesi tarafına	Eğdir	Bayburt	Erzurum
Masad Karyesi tarafına	Masad	Bayburt	Erzurum
Kışlak Karyesi tarafına	Kışlak	Bayburt	Erzurum
Celara Karyesi tarafına	Celara	Bayburt	Erzurum
Pülümür Karyesi tarafına	Pülümür	Bayburt	Erzurum
Senvir Karyesi tarafına	Senvir	Bayburt	Erzurum
Cındınıs Karyesi tarafına	Cındınıs	Bayburt	Erzurum
Haret Karyesi tarafına	Haret	Bayburt	Erzurum
Tapu Karyesi tarafına	Tapu	Bayburt	Erzurum
Ardusta Karyesi tarafına	Ardusta	Bayburt	Erzurum
Hendi Karyesi tarafına	Hendi	Bayburt	Erzurum
Yanbaksa Karyesi tarafına	Yanbaksa	Bayburt	Erzurum
Camii Kebir Mahallesinde	Yeni Cami	Pasinler	Erzurum
Camii Kebir Mahallesinde	Kasım Beg	Pasinler	Erzurum
Çarşı Derununda	Ahmediye	Pasinler	Erzurum
Erzurum Kapusunda	Erzurum Kapusun	Pasinler	Erzurum
Kethüda Mahallesinde	Kethüda	Pasinler	Erzurum
Sivaslı Mahallesinde	Sivaslı	Pasinler	Erzurum
Kesbe İçinde	Reşadiye	Kığı	Erzurum
Dere Mahallesinde	Dere Mahallesi	Hınıs	Erzurum
Tarhunun Karyesinde	Tarhunun	Hınıs	Erzurum
Taşkesen Karyesinde	Taşkesen	Hınıs	Erzurum
Momla Davut Karyesinde	Monla Davut	Hınıs	Erzurum
Alagöz Karyesinde	Alagöz	Hınıs	Erzurum
Kaskanlı Karyesinde	Kaskanlı	Hınıs	Erzurum
Harisar Karyesinde	Harisar	Hınıs	Erzurum

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.816; 1317-1899, s.908)

1898-1899 yıllarına ait Salnamelerde Bayburt kazasına ait 15 medrese, Pasinler kazasına ait 6 medrese, Kığı kazasına ait 1 medrese ve 7 medrese de Hınıs kazasına aittir.

Tablo 3.58. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler

Mahalle	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Kokovsi Karyesinde	Kokovsi	Bayburt	Erzurum
İbranisi Karyesinde	İbranisi	Bayburt	Erzurum
Pağtik Karyesinde	Pağtik	Bayburt	Erzurum
Kütgöz Karyesinde	Kütgöz	Bayburt	Erzurum
Pazahyun Karyesinde	Pazahyun	Bayburt	Erzurum
Eğdir Karyesinde	Eğdir	Bayburt	Erzurum
Masad Karyesinde	Masad	Bayburt	Erzurum
Kışlak Karyesinde	Kışlak	Bayburt	Erzurum
Celara Karyesinde	Celara	Bayburt	Erzurum
Pülümür Karyesinde	Pülümür	Bayburt	Erzurum
Senur Karyesinde	Senur	Bayburt	Erzurum
Cıncınıs Karyesinde	Cıncınıs	Bayburt	Erzurum
Haret Karyesinde	Haret	Bayburt	Erzurum

Tablo 3.58'in devamı			
Seyv Karyesinde	Seyv	Bayburt	Erzurum
Ardusna Karyesinde	Ardusna	Bayburt	Erzurum
Hende Karyesinde	Hende	Bayburt	Erzurum
Yanıska Karyesinde	Yanıska	Bayburt	Erzurum
Camii Kebir Mahallesi	Yeni Cami	Pasinler	Erzurum
Camii Kebir Mahallesi	Kasım Beg	Pasinler	Erzurum
Çarşı Derununda	Ahmediye	Pasinler	Erzurum
Erzurum Kapusunda	Erzurum Kapusun	Pasinler	Erzurum
Kethüda Mahallesi	Kethüda	Pasinler	Erzurum
Sivaslı Mahallesi	Sivaslı	Pasinler	Erzurum
Kasaba İçinde	Rüşdiye	Kığı	Erzurum
Dere Mahallesi	Dere Mahallesin	Hınıs	Erzurum
Dursunuk Karyesinde	Dursunuk	Hınıs	Erzurum
Taşkesen Karyesinde	Taşkesen	Hınıs	Erzurum
Monla Davut Karyesinde	Monla Davut	Hınıs	Erzurum
Alagöz Mahallesi	Alagöz	Hınıs	Erzurum

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1010)

Tablo 3.58'deki veriler incelendiğinde 1900 tarihli Salnamede Bayburt kazasında 17 medrese, Pasinler kazasında 6 medrese, Kığı kazasında 1 medrese ve Hınıs kazasında 5 medrese mevcuttur.

Tablo 3.59. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler

Mahalle	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Kaskanlı Karyesinde	Kastakanlı	Hınıs	Erzurum
Harisar Karyesinde	Harisar	Hınıs	Erzurum
Faverdi Karyesinde	Faverdi	Hınıs	Erzurum
Halilâh Mahallesi	Halila Dairesi	Erzincan	Erzincan
Monla Ali Mahallesi	Hacı Ali Beg	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Pervanlı	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Monla Ali	Erzincan	Erzincan
Nigde Mahallesi	Müftü	Erzincan	Erzincan
Gergerk Mahallesi	Gergerk	Erzincan	Erzincan
Monla Güzel Mahallesi	Monla Güzel	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Yeni Daire	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Gazi İftihareddin	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Melek Fahreddin	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Abdülkerim	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Silahşor Osman Ağa	Erzincan	Erzincan
Camii Kebir Havalisinde	Camii Kebir	Kemah	Erzincan
Keban Dibi Mahallesi	Kemaliye	Kemah	Erzincan
Çarşubaşı Mahallesi	Halife Tah	Bayezid	Bayezid
Mestat Karyesinde	Mestat	Eleşkird	Bayezid
Çebrabaşı Mahallesi	Ali Ağa	Tutak	Bayezid
Karğılık Sufla Mahallesi	Hacı Yusuf Paşa	Tutak	Bayezid
Monla Hasan Karyesinde	Arab Ağa	Tutak	Bayezid
Cibalverdi Karyesinde	Hasan Beg	Tutak	Bayezid
Şems Mahallesi	Mustafa Beg	Tutak	Bayezid
Ahmedabad Mahallesi	Ahmed Bilal	Tutak	Bayezid
Köşk Sefla Mahallesi	Yusuf Beg	Tutak	Bayezid
Patnos Nahiyesinde	Hasan Paşa	Tutak	Bayezid
Seyvendeli Karyesinde	Hacı Mehmed Efendi	Tutak	Bayezid

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1318-1900, s.1012)

1900 yılına ait Salnamede Hınıs Kazasında 3 medrese, Erzincan merkezde 12 medrese, Kemah kazasında 2 medrese, Bayezid merkezde 1

medrese, Eleşkirt kazasında 1 medrese ve 9 medrese Tutak kazasına ait olduğu görülmektedir.

Tablo 3.60. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler

Mahalle	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Pazahyun Karyesinde	Pazahyun	Bayburt	Erzurum
Eğdir Karyesinde	Eğdir	Bayburt	Erzurum
Masad Karyesinde	Masad	Bayburt	Erzurum
Kışlak Karyesinde	Kışlak	Bayburt	Erzurum
Celayir Karyesinde	Celayir	Bayburt	Erzurum
Pülümür Karyesinde	Pülümür	Bayburt	Erzurum
Sinor Karyesinde	Sinor	Bayburt	Erzurum
Cıncınıs Karyesinde	Cıncınıs	Bayburt	Erzurum
Haret Karyesinde	Haret	Bayburt	Erzurum
Seyv Karyesinde	Seyv	Bayburt	Erzurum
Ardusna Karyesinde	Ardusna	Bayburt	Erzurum
Hende Karyesinde	Hende	Bayburt	Erzurum
Yanıska Karyesinde	Yanıska	Bayburt	Erzurum
Camii Kebir Mahallesinde	Yeni Camii	Pasinler	Erzurum
Camii Kebir Mahallesinde	Kasım Beg	Pasinler	Erzurum
Çarşı Derununda	Ahmediye	Pasinler	Erzurum
Erzurum Kapusunda	Erzurum Kapsu	Pasinler	Erzurum
Kedhüda Mahallesinde	Kethüda	Pasinler	Erzurum
Sivaslı Mahallesinde	Sivaslı	Pasinler	Erzurum
Kasaba İçinde	Reşadiye	Kığı	Erzurum
Dere Mahallesinde	Dere Mahallesi	Hınıs	Erzurum
Dursunun Karyesinde	Dursunun	Hınıs	Erzurum
Taşkesen Karyesinde	Taşkesen	Hınıs	Erzurum
Monla Davut Karyesinde	Monla Davut	Hınıs	Erzurum
Alagöz Karyesinde	Alagöz	Hınıs	Erzurum
Kıstakanlı Karyesinde	Kıstakanlı	Hınıs	Erzurum
Harisur Karyesinde	Harisur	Hınıs	Erzurum
Furdi Karyesinde	Furdi	Hınıs	Erzurum
Halila Mahallesi	Halila Dairesi	Erzincan	Erzincan
Monla Ali Mahallesi	Hacı Ali Beg	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Ali Mahallesi	Pervanlı Beg	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Ali Mahallesi	Monla Ali	Erzincan	Erzincan
Nigde Mahallesi	Müftü	Erzincan	Erzincan
Gergerk	Gergerk	Erzincan	Erzincan

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.342)

1901 yılına ait Salnamede Bayburt kazasına ait 13 medrese, Pasinler kazasına ait 6 medrese, Kığı kazasına ait 1 medrese, Hınıs kazasına ait 8 medrese ve Erzincan sancağı merkezinde 6 medrese bulunmaktadır.

Tablo 3.61. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Medreseler

Mahalle	Medresenin İsmi	Kaza	Liva
Monla Güzel Mahallesi	Monla Güzel	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Yeni Daire	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Gazi İftihareddin	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Mülk Fahreddin	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Abdülkerim	Erzincan	Erzincan
Hafızlı Mahallesi	Silahşor Osman Ağa	Erzincan	Erzincan
Camii Kebir Havalisinde	Camii Kebir	Kemaliye	Erzincan
Keban Dibi Mahallesinde	Kemaliye	Kemaliye	Erzincan
Çarşubaşı	Halife Tah	Bayezid	Bayezid
Mestan Karyesi	Mestan	Eleşkird	Bayezid

Tablo 3.61'in devamı			
Çilebaşı Karyesi	Ali Ağa	Tutak	Bayezid
Karğılık Sefla Karyesi	Ali Beg	Tutak	Bayezid
Karğılık Aliye Karyesi	Hacı Yusuf Paşa	Tutak	Bayezid
Monla Hasan	Arap Ağa	Tutak	Bayezid
Cibalverdi Karyesinde	Hasan Beg	Tutak	Bayezid
Şems Karyesinde	Mustafa Beg	Tutak	Bayezid
Ahmedabad Karyesinde	Ahmed Bilal	Tutak	Bayezid
Köşk Sefla Karyesi	Yusuf Beg	Tutak	Bayezid
Patnos Nahiyesinde	Hasan Paşa	Tutak	Bayezid
Seyundalı Karyesinde	Hecı Mehmet Efendi	Tutak	Bayezid

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.344)

1901 yılına ait Salnamede Erzincan merkez, Erzincan sancağına bağlı Kemaliye, Bayezid merkez, Bayezid sancağına bağlı Eleşkird ve Bayezid sancağına bağlı Tutak kazasına ait medreselerin ismi ve bulunduğu mahalle bilgileri mevcuttur. Buna göre; Erzincan merkezde 6 medrese, Kemaliye kazasında 2 medrese, Bayezid merkez 1 medrese, Eleşkird kazasında 1 medrese ve Tutak kazasında 10 medrese bulunmaktadır.

3.8. Erzurum Sancağı'nda Matbaalar

İnsan toplumsal yaşamı boyunca kültürünü ve diğer varlıklarla ilişkilerini giderek daha iyiye doğru değişen ve gelişen bir biçimde düzenleyebilmiştir. İnsanlar yaşamış oldukları her dönemde farklı yollar, yöntemler, araç ve gereçlerle iletişim kurmaya çalışmışlardır. İlk çağlarda mağara duvarlarına çizdikleri şekiller, duman, ateş ve çeşitli fiziksel davranışlarla düşüncelerini karşısındakine aktarabilmiştir. Yazının bulunması ile iletişim sürecinin en önemli adımlarından biri olarak kabul edilir. Aynı zamanda iletişim tarihini de başlatmıştır. Sümerlerin çivi yazısını bulmaları, Mısırlıların hiyeroglif yazısı ve İnka medeniyetinin Quipu üzerine düğümler insanlığı geleceğe taşımıştır. (İnka uygarlığı nüfus sayımını yaparak sonuçlarını quipulara kaydederlerdi).¹⁶⁵

İletişim araçlarından biri de kâğıttır. Kâğıdı ilk Çinliler bulmuştur. Avrupa'ya da kâğıt Çinliler sayesinde geçmiştir. İletişimin gelişimi ve değişimini sağlayan ise elbette ki matbaanın buluşudur. İletişimde esaslı dönüşüm elektriğin sanayide ve günlük yaşamda kullanılmasıyla duygu ve düşünceler hızlı bir şekilde istenen yere ulaşma imkânın sağlamıştır. Daha sonra

¹⁶⁵ Ahmet Gunes, "Kil Tabletlerden Elektronik Tabletlere İletişim Araçlarının Tarihsel Gelişimi", *E-Jurnal of New World Sciences Academy*, Cilt 8, Sayı 3, Sivas, 2013, 285.

telgraf, gazetecilik, telefon, radyo ve televizyon ile elektronik araçların gelişimi ile iletişimin hızla geliştiği günümüze kadar katkı sağlamıştır.

Bütün bu gelişmelerden sonra matbaanın gelişimine katkı sağlayan Batının coğrafi olarak matbaanın gelişmesi aşamasında Doğu ile kurduğu ilişki ile mümkün olmuştur. Haçlı seferleri sonucunda özellikle ticaret alanında etkileşim söz konusu olmuştur. Matbaanın gelişimi ile Avrupa'nın dini alanda Reform, kültürel ve sanat alanındaki Rönesans hareketlerine katkı sağlamıştır. Doğu uygarlıkları aracılığıyla matbaacılığın ilk temelleri 1440'ta Guttenberg tarafından Almanya'da atılmıştır. Osmanlıda ise matbaanın gelişimi 1492'de İspanya'dan göç eden Yahudiler tarafından İstanbul'da matbaa kurmuşlardır.¹⁶⁶ 1710-1788 yılları arasında İstanbul'da kurulan Müteferrika matbaası Osmanlı İmparatorluğu için bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Ancak dönemin din adamları ve ulemanın tepkileri matbaanın Osmanlıya gecikmeli olarak girmesine neden olmuştur. Matbaanın Osmanlı'ya girişinden 1860'lı yıllara kadar kitap, gazete, dergi çıkarma sadece İstanbul ile sınırlı idi. Tanzimat döneminden sonra eğitim düzeyinin yükselmesi ve yaygınlaşması ile basına verilen önem de artmıştır.

Konumuz olan Erzurum sancağında matbaa ve matbaada basılan kitap adetleri ile ilgili salnamelerden elde edilen veriler aşağıda bulunan Tablo 3.62'de belirtilmiştir.

Tablo 3.62. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Matbaalar

Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür Mesul	Matbaanın Mensub Olduğu Cemaat	Matbaanın İsmi	Kaza	Liva
MATBAA-i AMİRE				
Mirhas	Ermeni	Dere Mahallesi	Hınıs	Erzurum
Mirhas	Ermeni	Güvendik	Hınıs	Erzurum
Mirhas	Ermeni	Keterban	Erzincan	Erzincan
Ermeni Patrik	Ermeni	.	Eleşkird	Bayezid

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.820)

1316-1898 Maarif Salnamesine göre Erzurum Sancağı'nın Hınıs (Dere Mahallesi ve Güvendik), Eleşkird ve Erzincan (Keterban) Kazalarında matbaanın Ermeniler tarafından işletildiğini görmekteyiz. Mektebin mensup

¹⁶⁶ Büşra Durmuş Tosun, "Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devleti'ne Giriş Koşulları ve Tartışmaları", *İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, Gümüşhane Üniversitesi (2017), 955-956.

olduğu cemaat Ermeniler olduğu görülmektedir. Matbaa-i Amire'nin Hınıs ve Erzincan Kazaları için Ruhsat verilmiş olan müdiri Mirhas, Eleşkird'in Ermeni Patriktir.

Tablo 3.63. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Matbaalar

Mahalle	Matbaanın İsmi	Kaza	Liva
Hükümet Konağında	Envar-ı Şarkiye	Erzurum	Erzurum

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1316-1898, s.820)

1316-1898 Maarif Salnamesine göre Erzurum Sancağı Hükümet Konağı'nda Envar-ı Şarkiye isimli bir matbaa bulunmaktadır. Bu matbaa hangi cemaate ait olduğu ve kim tarafından işletildiği bilgisi salnamelerden verilere ulaşamadık. Ancak matbaanın hükümet konağının yanında bulunması ve lisanının Türkçe olması hasebiyle Müslümanlar tarafından işletiliyor olmalıdır. 1899-1900 yıllarına ait Maarif Salnamelerinde matbaanın yeri ve ismi değişmediği bilgisine ulaşılmıştır.

Tablo 3.64. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Matbaalar

Tarihi Güşad	Hangi Lisanlarda Asar Tabii Ettiği	Nevi	Mahalle	Matbaanın İsmi	Kaza	Liva
1282	Türkçe	Hurufatü't- taş	Hükümet Konağı'nda	Envar-ı Şarkiye		

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1321-1905, s.315)

1316-1898 Maarif Salnamesine göre Erzurum Sancağı'na bağlı ancak Kaza ve Liva bilgisinin bulunmadığı Hükümet Konağı'nda bir matbaa bulunmaktadır. 1282 tarihi güşadlı Türkçe lisanlı olan bu matbaanın Envar-ı Şarkiye isimiyle devam etmektedir.

3.9. Erzurum Sancağı'nda Kütüphaneler

Sümerlerin M.Ö. 3200 yılında yazıyı icat etmeleriyle medeniyetin başladığını söyleyebiliriz. Yazı daha sonra Asurlular tarafından Anadolu'ya taşınmıştır. Hititler döneminde kâtip aracılığıyla önemli olay ve antlaşmaları kil tabletler üzerine kaydetmeleriyle kütüphanenin oluşumuna katkı sağlamıştır. Mezopotamya'da çivi ve Mısır'da hiyeroglif yazılarının şekillenmesiyle gelişmiş ve yazılı belgelerin artmasına neden olmuştur. Bu yazılı belgeler, artan ekonomik ve kültürel ilişkilerin sonucu olarak çoğalması ile bunların korunup

saklanmalarını gerektiren arşiv ve kütüphanelerin ortaya çıkması zorunlu olmuştur.¹⁶⁷

Bilinen en eski kütüphane Asur imparatorluğunun merkezi olan Ninova'daki krallık kütüphanesidir. Bu kütüphane M.Ö. 667-626 yıllarında Asur kralı Asurbanibal Sardanapal tarafından kurulmuştur. Bu kütüphane Nabopolassar tarafından Ninova'nın zappedilmesine kadar yaşamış M.Ö. 606'da yıkılmıştır. Kütüphanenin kalıntıları 1850 yılında yapılan kazılarda İngiltere tarafından bulunmuştur.¹⁶⁸

Eski Türklerde de kütüphaneye önem verildiği bilinmektedir. Uygurlara dayanan bu gelenek Osmanlılar dönemine gelindiğinde vakıflar aracılığıyla sürdürülmüştür. 1869 Maârif Nizamnamesi kütüphaneleri eğitimin bir parçası olarak kabul etmiştir.

İslam dininde okumaya, kitaba özel bir önem verilmiştir. Kur'an'ın "oku!" emrine uyarak Müslümanlar kâğıdı, kitabı ve kütüphaneyi kutsal saymışlar, İslam hükümdarlarının çoğu halka açık kütüphaneler kurmuşlardır. İslam döneminde özellikle Emeviler döneminde ilk kütüphanelerin Kur'an-ı Kerim ve hadislerin çoğaltılıp okul olarak görev yapan mescitlerde ortaya çıkma ihtimali üzerinde durulmuştur. Bu dönemde ulemaya ve talebeye açık ilk kütüphanenin Muaviye b. Ebû Süfyan zamanında (661-680) Şam'da olan Beytülhikme'de kurulduğu kabul edilmektedir.¹⁶⁹ Siyasi olarak ön planda olan Osmanlı İmparatorluğu, kültürel faaliyetlerde de dikkat çekici bir seviyeye ulaşmıştır. Orhan Gazi döneminde kurulan iznik medresesi ilk medrese özelliği taşımaktadır. Ancak bu medrese için kitaplar temin edilmişse de kitaplar için ayrılmış bir yer belirtilmemiştir. II. Bayezid'in kurduğu kütüphaneler ve dönemin devlet adamları, alimleri ve şeyhi de çeşitli yerlerde kütüphaneler tesis etmişlerdir.¹⁷⁰ Erzurum'da kurulan kütüphaneler ile ilgili Maarif Salnameleri'nden elde edilen veriler aşağıda bulunan Tablo 3.65'te sunulmuştur.

¹⁶⁷ Tuğba Özkaral, "Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci; Günümüz Eğitime Katkıları", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, 375-379.

¹⁶⁸ Halis Alar, "Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, Erzurum, 2001, s. 299.

¹⁶⁹ İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, Cilt 27, 2003), 11.

¹⁷⁰ Erünsal, "Kütüphane", *İslam Ansiklopedisi*, 24.

Tablo 3.65. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Kütüphaneler

Kaza	Kütüphanenin Adı	Mahellesi	Banisi	Kitap Adedi	Tesis Tarihi
Erzurum	Hacı Mahmud Efendi	Kara Kilise Mahallesi	Hacı Mahmud Efendi	273	1288
Erzurum	Cennetzade Abduh Efendi	Mümcii Ülya Mahallesi	Cennetzade Abduh Efendi	450	1250
Erzurum	Halil Efendi	Caferiye Mahallesi	Halil Efendi	150	Mechul
Erzurum	Hacı Dede Ağa	Pervaneoğulları Dairesi	Hacı Dede Ağa	330	Mechul
Erzurum	Habib Efendi	Şeyhler Dairesi	Habib Efendi	145	1150
Bayburt	Diyaie	Yakutiye Dairesi	Gümüşhaneli Şeyh Hacı Ahmed Efendi	1276	1287
Erzincan	Müftü Hacı İbdah Efendi	Cuma Mahallesi	Müftü Hacı İbdah Efendi	221	1176
Erzincan	Hacı Ali Beg	Monla Ali	Hacı Ali Beg	204	1275
Kemah	Kalbi Bey	Camii Kebir	Kalabi Beg	100	Mechul

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.346-347;1316-1898, s.820-821)

Tablo 3.65'teki veriler incelendiğinde Erzurum'da ilk kütüphanenin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Maarif Salnamelerinde kütüphanelerle ilgili 4 yıla (1898-11899-1900-1903) ait bilgiler mevcuttur. 1898-1899-1900-1901-1903 yıllara ait Maarif Salnamelerine göre Erzurum ve Erzurum Sancağı'na bağlı Bayburt ile Erzincan Sancağın'da bulunan kütüphaneler, banisi (kütüphaneyi yapan), kitap adedi ve kimler tarafından yapıldığı ile ilgili bilgilere ulaştık. Buna göre; Erzurum Sancağı'nda 5 tane, Bayburt'a 1, Erzincan'da 2, Kemah'ta da 1 tane toplamda 9 kütüphane bulunmaktadır. 1288'de Hacı Mahmud Efendi kendi adıyla Erzurum'un Kara Kilise Mahallesinde yaptırdığı kütüphanede 273 kitap bulunmaktadır. 1250'de Cennetzade Abduh Efendi kendi adıyla Erzurum'un Mümcii Ülya Mahallesinde yaptırdığı kütüphanede 450 kitap bulunmaktadır. Tesis tarihi Mechul olan Halil Efendi kendi adıyla Erzurum'un Caferiye Mahallesinde yaptırdığı kütüphanede 150 kitap bulunmaktadır. Tesis tarihi Mechul olan kendi Hacı Dede Ağa adıyla Erzurum'un Pervaneoğulları Mahallesinde yaptırdığı kütüphanede 330 kitap bulunmaktadır. Tesis tarihi 1150 olan Habib Efendi kendi adıyla Erzurum'un Şeyhler Dairesi Mahallesinde yaptırdığı kütüphanede 145 kitap bulunmaktadır. Tesis tarihi 1287 olan Diyaie kendi adıyla Bayburt Yakutiye Dairesi yaptırdığı kütüphanede 1276 kitap bulunmaktadır. Tesis tarihi 1176 olan Müftü Hacı Abduh Efendi kendi adıyla Erzincan'ın Cuma Mahallesi'nde yaptırdığı kütüphanede 221 kitap bulunmaktadır.

Tesis tarihi 1275 olan Hacı Ali Beg kendi adıyla Erzincan'ın Monla Ali Mahallesinde yaptırdığı kütüphanede 204 kitap bulunmaktadır. Tesis tarihi Mechul olan kendi Kalbi Beg adıyla Kemah'ta Camii Kebir Mahallesinde yaptırdığı kütüphanede 100 kitap bulunmaktadır. Kütüphanelerde toplamda 2819 kitap bulunmaktadır. 1899 ve 1900 Maarif Salnamelerinde herhangi bir değişikliğe uğramadığı görülmektedir.

Bu verilerde dikkatimizi çeken bir husus İlhanlılar dönemine ait Bayburt Yakutiye Dairesi'nde bulunan kütüphanede kitaplar diğerlerine oranla yüksek olduğudur. Aşağıdaki tabloda Maarif salnamelerinde kütüphanelerin isimleri, hangi sancak ve kazalarda bulunduğu ile ilgili bilgilere ulaşılmıştır.

Tablo 3.66. Maarif Salnamelerine Göre Erzurum'daki Kütüphaneler

Kütüphane			
Mahalle	Kütüphanenin İsmi	Kaza	Liva
Kara Kilise Mahallesi	Hacı Ahmed/Mehmed Efendi	Erzurum	Erzurum
Mümcü-i Ülya Mahallesi	Cennetzade Abduh Efendi	Erzurum	Erzurum
Caferiye Mahallesinde	Halil Efendi	Erzurum	Erzurum
Pirozoğlu Dairesinde	Hacı Dedeaga	Erzurum	Erzurum
Şeyhler Mahallesinde	Habib Efendi	Erzurum	Erzurum
Yakutiye Dairesinde	Ziyaiye	Bayburt	Erzurum
Cuma Mahallesinde	Müfti Hacı Abduh Efendi	Erzincan	Erzurum
Cami'i Kebir Mahallesinde	Hacı Ali Beg	Erzincan	Erzincan
Monla Ali	Gulabi Beg	Kemah	Erzincan

Kaynak: (Maarif Salnamesi 1319-1901, s.346-347;1316-1898, s.820-821)¹⁷¹

SONUÇ

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunduğu mevcut sıkıntılardan kurtulmak ve eski hakimiyet gücünü yeniden elde etmek amacıyla bir arayış içine girmiştir. Bu arayış sürecinin neticesinde askerî modernleşme ekseninde çeşitli eğitim reformları gerçekleştirmiştir. Ancak reformların sadece askeri alanda yapılmasının yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Bu sebeple ıslahatların her alanda yapılması öngörülmüştür. Bu amaçla İmparatorlukta klasik eğitimin yanında Batı tarzı yeni bir eğitim anlayışı geliştirilmeye başlanmıştır. 1869 Maarif Nizamnamesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim bir nevi sistemli hale gelmiştir. Ancak uygulamada II. Abdülhamid Dönemi'nde ağırlık verildiği görülmüştür. Özellikle konumuz olan Maarif Salnamelerinde Erzurum Vilayeti ile ilgili gördüğümüz üzere eğitimin her kademesinde (İbtidai, Rüşdiye, İdadi) ders kitapları, kütüphane ve matbaasına kadar değişim/dönüşüm çabası içinde olduğu görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nde Maarif Salnamesi'nin ciddi olarak ele alınması 1892 yılında düzenli bir biçimde yayınlanması kararlaştırılmıştır. (SNMU,1319:13) İlki 1316/1898 yılında yayınlanmaya başlayan Maarif-i Umumiye Salnamesi, 1321/1903 yılına kadar altı defa yayınlanmıştır. Beşincisi yayınlanıp yayınlanmadığı bilinmemektedir. Salnamelerde Maarif Nezareti'nin tarihçesi, maarif nazırları, maarif nezareti ile diğer nezaretlere bağlı ilk, orta ve yüksek okullar ve yüksek okulların kaydı bulunmaktadır. Ayrıca ibtidai, rüşdi ve idadi düzeylerinin ders programları, nizamnameleri ve talimatnameleri, ile sınav koşulları, matbaa-i amire, kütüphaneler ve kitap adetleri bulunmaktadır.

Bu dönem her alanda olduğu gibi eğitim-öğretim içinde kararların ve nizamnamelerin hazırlandığı bir dönemdir. Çıkarılan kanunlarla dönem bir eğitim sistemi yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak uygulama alanında yetersiz kalınmıştır.

Bu çalışma Maarif Salnamelerine göre Erzurum'da eğitim faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu salnamelerde 19 ve 20. yüzyıl başlarında Erzurum

Vilayeti’nde eğitim çalışmaları ele alınmıştır. Bunun yanında Erzurum Vilayeti’nde yer alan ibtidailer, rüşdiyeler, idadiler Müslim ve Gayrimüslimlere ait mektebler ve yabancı mektebler, matbaa ve kütüphane konularında detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

Osmanlı Devleti kuruluşundan beri eğitime önem vermekte ancak eğitim ile ilgili yapılan çalışmaların hızlandığı dönem 1869 yılı Maarif Nizamnamesi’nin uygulamaya geçmesiyle meydana gelmiştir. Özellikle Tanzimat’tan sonra Osmanlı Devleti modern usullerle eğitimi şekillendirmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti’nde kadına ayrıca önem verildiği; özellikle kız mekteblerinin açıldığı ve bu mekteblerde kadın muallimlerin çalıştığı tespit edilmiştir. Bu okullarda öğrenci sayılarının da siyasi ve ekonomik nedenlerden ötürü artma ve azalma olduğu tespit edilmiştir. Örneğin 1882-1896 yılları arasında çıkan Ermeni olayları neticesinde Gayrimüslim talebeler Leyli (yatılı) okulları pek tercih etmemişlerdir.

Osmanlı’da eğitim faaliyetlerine 19.yüzyılda ağırlık verilmesinin nedeni düzenli işleyen kurumların duraklama ve gerileme ile bozulmaya başlamasıdır. Bu bozulan kurumlar Osmanlı Devleti’ni yenileşmeye yöneltmiştir. Her ne kadar ilk başta askeri kurumların modernleştirilmesine öncelik verilmiş olsa da daha sonra eğitimde de yenileşmenin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Eğitim kurumlarında Tanzimat’tan sonra modernleşme çalışmalarına başlanmıştır. Bu yenileşme hareketi ile pek çok okulun açılması sağlamıştır. Erzurum Vilayeti de bu yenileşme çalışmalarında önemli bir merkez olmuştur.

1898-1903 yılları arasında Maarif salnamelerinde Erzurum Sancağı’na bağlı Kiğı, Hınıs, Kemah, Pülümür, Bayezid, Tutak, Eleşkird, Bauburd, Pasinler ve Erzurum merkez olmak üzere rüşdiyeler, idadiler, askeri rüşdiye-askeri idadiler ve inas (kız) mektepleri açılmıştır. 1901 yılında Maarif salnamelerinde Erzurum nüfusunun 647,010 olduğu ve 19,592 öğrencinin de mekteblerde eğitim aldıkları tespit edilmiştir. Maarif salnamelerinde nehari(gündüzlü) ve leyli(yatılı) okulların olduğu tespit edilmekle birlikte bu okullarda okuyan öğrencilerin ücretli / ücretsiz şeklinde okutulduğu tespit edilmiştir. Yatılı ve ücretli okullarda daha çok Müslüman öğrencilerin bulunduğu, Gayrimüslim öğrenciler ise yatılı okulların ücretsiz olanını tercih ettikleri öğrenci sayılarından tespit edilmiştir.

Gayrimüslimlere ait ibtidai, rüşdi ve az da olsa idadi mekteblerin açıldığını ve bu okulların ruhsatlı ve ruhsatsız olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Gayrimüslim okullarda çeşitli cemaatlere bağlı Katolik, Ermeni ve Protestan okulların bulunduğu tespit edilmiştir. Bu okullar içinde Amerika Devleti'ne tabi olan Protestan okullarına salnamelerden ulaşılmıştır. Gayrimüslim okullar genel olarak Erzurum merkez ve Erzurum sancağına bağlı Hınıs kazasında olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Sonuç olarak Tanzimat Dönemi'nde okullaşma oranının artması ve özellikle 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle birlikte okullaşma oranında ciddi artışlar tespit edilmiştir. Bu sayede günümüz eğitim sisteminin temelleri atılmış ve günümüze kadar etkisini sürdürmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile yeni eğitim sistemi bu temeller üzerine kurularak günümüz modern eğitim kurumları meydana getirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akın, Hüsrev. “Uluslararası Erzincan Sempozyumu”. Erzincan Üniversitesi *Bildiriler* Cilt 1, Erzincan, (28 Eylül-1 Ekim 2016)
- Aksoy, Volkan. “Uluslararası Erzincan Sempozyumu”. *Erzincan Üniversitesi Bildiriler* Cilt 1, Erzincan, (28 Eylül-1 Ekim 2016)
- Alar, Halis. “Kütüphaneciliğin Tarihçesi ve İlk Kütüphaneler”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi* Sayı 16, Erzurum, (2001), 295-308.
- Alkan, Mehmet Ö. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”. *Türkiyat Araştırmaları Literatür Dergisi* Cilt 6, Sayı 12, (2008), 9-84.
- Aydın, Bilgin. “Salname”. *İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, 2009), 36/51-54.
- Baskın, Bahar. 2. *Meşrutiyet’te Eğitim, Kadın ve İnas Darülfünûnu (İlk Kadın Üniversitesi)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Birekul, Mehmet. “Anadolu Selçuklu Devleti’nde Eğitim ve Konya Medreseleri”. *Uluslararası Sosyal Bilgiler Dergisi* Sayı 5, Konya, (2015), 85-98.
- Bozgun, Şafak. “Çivi Yazılı Belgelere Göre Tiliura Kentinin Konumu II”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* Cilt 58, Sayı 2, (2018), 1246-1260.
- Bozkurt, Nebi. “Medrese”. *İslam Ansiklopedisi*. 28/232-327. Ankara: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, 2003.
- Burus, Duygu. *Millî Mücadele’de Darülfünun*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- C. Fortna, Benjamin. *Mekteb-i Hümayûn Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. İstanbul: İletişim Yayınları, I.Baskı, 2005.
- Çağır, Mine vd., “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, Cilt 4, Sayı 11, Antalya, (21-23 Ekim 2017), 62-75.

- Çerçi, Faris. “Evliya Çelebi’nin Erzincan Yolculuğu”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* (2012), 418-454.
- Çetin, Mehmet. “1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı Öncesi ve Sonrasında Erzurum Vilayeti’nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu”. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, (2021), 503-524.
- Çiftçi, Erdal. “Tutak Kazası Rüşdiyesi ve İptidai Mekteplerinde Modern Eğitim (1884-1912)”. *Eski Çağ’dan Günümüze Tutak ve Hamur (Şelve)*. ed. Hakan Kaya, Erdal Çiftçi. 173. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2022.
- Demir, Şerif. “Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 31, (2010), 284-294.
- Demirel, Derya. *Osmanlı Devleti’nde Sultaniler ve İdadiler*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Demirel, Yurdal. “Bayburt’ta Modern Bir Eğitim Kurumu: Bayburd Rüşdiyesi”. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* Sayı 73, Mardin, (2017), 43-64.
- Demirtaş, Aydın. *Darülfünundan Üniversiteye Öğretim Üyelerinin Toplumsal Profili (1900-1946)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2018.
- Demirtaş, Zülfü. “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, Elâzığ, (2007), 173-183.
- Dölen, Emre. “II.Meşrutiyet Döneminde Darülfünûn”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt 10, Sayı 1, (2008), 1-46.
- Döşemetaş, Ömer. “Erzurum Vilayet Salnamesine Göre H. 1310/1892’de Erzurum Vilayeti”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 70, Erzurum, (Ocak 2021), 439-464.
- Durmuş Tosun, Büşra. “Matbaa Teknolojisinin Osmanlı Devleti’ne Giriş Koşulları ve Tartışmaları”. *Gümüşhane Üniversitesi, İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, (2017), 951-968.
- Eren, Ebru. “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Okullar”. *Balkan Sosyal Bilgiler Dergisi*, Özel Sayı, ICOMEP, (2017), 87-101.
- Erünsal, İsmail E. “Kütüphane”. *İslam Ansiklopedisi*. 27/11-12. İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, 2003.
- Ezen, Sevinç. *Maarif Müfettişliği (1876-1918)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

- Gül, Abdulkadir. “Kemah Kazasının Demografik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme (1835 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre)”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 125/136 (2017), 126-127.
- Gülmez, Abdurrahman. “Osmanlı Devleti’nde İdadiler”. *Uluslararası Alan Eğitim Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, (2021), 101.
- Gümüşsoy, Emine. “Erzurum Vilayet Salnamelerine Göre Kiği Kazası ve Eğitimi”. *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 26, (2004), 129-156.
- Güneş, Ahmet. “Kil Tabletlerden Elektronik Tabletlere İletişim Araçlarının Tarihsel Gelişimi”. *E-Jurnal of New World Sciences Academy*, Cilt 8, Sayı 3, Sivas, (2013), 299-300.
- Hayta, Sibel. *1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 1995.
- İde, Ramazan. *Osmanlı Modernleşmesi Açısından II. Abdulhamid Dönemi Eğitim Politikaları*. İstanbul: İstanbul Gelişim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2017.
- Issa, Fatma. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Bosnası’nda Rüşdiye Mektepleri (1851-1878)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Darülfünûn”. *İslam Ansiklopedisi*. 8/521-525. İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, 1993.
- Kantaroğlu, Nazmiye Gül. *1 Numaralı Erzurum Ahkam Defterlerinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Amasya: Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Karataş, Yakup. “Sultan II.Abdulhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkaf-ı Müderrisin”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (2016), 1839-1867.
- Karataş, Yakup. *Sultan II.Abdulhamid Dönemi’nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.
- Kaya Doğanay, Fatma. *Tanzimattan Cumhuriyete Rüşdiye Mektepleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2011.
- Kaya, Faruk – Karataş Yakup. *Geçmişten Günümüze Eleşkirt*, Konya: Palet Yayınları, 2021.

- Keha, Murathan. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyonerlik ve Erzurum’daki Faaliyetleri”. *Ekev Akademi Dergisi* Cilt 18, Sayı 58, (2014), 73-96.
- Keklik, Ebubekir. “Beyrut’ta Mekteb-i Sultani Projesi: Medrese-i Sultaniye”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Cilt 10, Sayı 2, Çankırı, (2022), 245-278.
- Kenan, Seyfi. “Üniversite”. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, 2012.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Kur’an-ı Kerim, Alak Suresi, 1. Ayet, 597.
- Küçük, Cevdet. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, 1995.
- Menekşe, Metin. “1889-1890 Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Mevcut Olan Rüşdiye Mekteplerine Dair Tespit Edilen Bir İstatistiğin İncelenmesi”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 8, Sayı 3, Muğla, (2022), 673-713.
- Mermertaş, Selda Nur. “Osmanlı Devleti’nin İlk Modern Mekteplerinden: Dâru’l-Maârif”. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, Ankara, (2021), 77-94.
- Oktay, Tolga. *II.Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Bağlamında Yabancı Okulların Konumu*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Olgun, Kenan. “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Basınında Bir Eğitim Kurumu Olarak Darülfünun (1908-1912)”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, T.C. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi* Sayı 2, (2002), 185-204.
- Orhan, Muzaffer. *Osmanlı Devleti’nde Vilayet Yatılı İdadiler*. Niğde: Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Öğretimi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özege Yonca ve Emine Gümüşsoy. “Erzurum Vilayeti Salnameleri’ne Göre Kiği Kazası ve Eğitimi (1870-1900)”. *Bingöl Araştırmaları Dergisi* (2021), 7-26.
- Özdemir, Hakan. “Osmanlı İdaresinin Ermeni Okullarına Yaklaşımı (1878-1900)”. *Tarih Okulu Dergisi* Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Sayı 13, İstanbul, (2012), 115-148.
- Özkan, Haldun. “Erzurum Şeyhler Külliyesi”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sayı 6, Erzurum, (2010), 69-88.

- Özkaral, Tuğba. “Eski Çağda Yazı Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci; Günümüz Eğitime Katkıları”. *Selçuk Üniveristesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (2015), 371-384.
- Özkaya Bayram. *Osmanlı Maarif Salnamelerine ve Düsturlarına göre Rumeli’deki Azınlık Okulları*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlköğretimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Öznur Alkan, Mehmet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim”. *Türkiye Araştırma Literatür Dergisi* Cilt 6, Sayı 12, (2008), 9-84.
- Öztürk, Cemil. “İdadi”. *İslam Ansiklopedisi*. 21/464-466, İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, 2000.
- Öztürk, Cemil. “Rüşdiye”. *İslam Ansiklopedisi*. 35/300-303, İstanbul: Türk Diyanet Vakıfları Yayınları, 2008.
- Polat, Habibe. “XIX. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı’da Eğitimin İyileştirilmesi Gelişimleri Çerçevesinde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar”. *İçtimai Sosyal Bilimler Dergisi* Cilt 5, Sayı 1, (2021), 32-42.
- Rabar, Sleman. “Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı-Fransa Askeri ilişkileri”. *Esam Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Cilt 2, Sayı 1, (2021), 1-29.
- Salman, Hacı. *İdadi Mektepleri’nin Tarihsel Gelişimi* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.
- Selçuk, Mustafa. *İstanbul Darülfünûn Edebiyat Fakültesi (1900-1923)* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.
- Siler, Abdurrahman. *Türk Yüksek Öğretimde Darülfünûn (1863-1933)* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1992.
- Sofizadeh, Abdolvahid. “Cemaleddin Afgani’nin İslam Birliği Düşüncesindeki Yeri ve Önemi”. *Oğuz Türkmen araştırmaları Dergisi (OTAD)* Cilt IV, Sayı 2 (Aralık 2020), 118-127.
- Subaşı, Turgut. “Tanzimat Döneminde Eğitim Alanında Yeniden Yapılanma: Maarif-i Umumiye Nezareti’nin Kuruluşu”. *Akademia ,İNTE* (2011). 750-760.
- Şahin, Muhammed ve M. Ahmet Tokdemir. “II.Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler”. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği, Cilt:9, Sayı 4, Ankara, (2011), 851-876.

- Şentürk, Hatice. “Osmanlı Eğitim Sisteminde Sıbyan Mektepleri Hakkında Bir Değerlendirme”. *Genç Kalemler Tarih Araştırmaları Dergisi* Cilt 4, Sayı 5, (2007), 88-91.
- Topçu, Filiz. *Türk Eğitim Sisteminin Tarihsel Gelişimi ile Yabancı Okullarının Bu Sistem Üzerindeki Etkileri*. İstanbul: Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Yönetimi Anabilim Dalı Eğitim Yönetimi ve Denetimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Türk, İbrahim Caner. “Türkiye’de Orta Tahsil’ Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu’ndan Ulus Devlet Türkiye’ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Cilt 52, Erzurum, (2014), 351-378.
- Ulusoy, Ahmet. *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ünal, Filiz. *Maarif Salnamelerine Göre İstanbul’da Eğitim-Öğretim (1898-1903)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarih Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yazıbaşı, Muhammed Ali. *II.Meşrutiyet Dönemi Sıbyan/İptidai ve Rüşdiye Mekteplerinde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi (1908-1918)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2014.
- Yıldız, Hatip. “II. Abdülhamid Dönemi’nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Diyarbakır, (2016), 115-135.
- Yıldız, Hikmet. *Erzurum Lisesi Üzerine Tarihsel Bir İnceleme*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Yüksel, Mevlüt. “Erzurum, Bitlis ve Mamûratülaziz Vilayetlerindeki Ermeni İsyanları (1890-1905)”. *Ermeni Araştırmaları*. Sayı 43, (2012), 165-194.
- Zengin, Zeki Salih. “II.Abdulhamid Döneminde Yabancı Ve Azınlık Mekteblerinin Faaliyetleri”. *Bellekten* Cilt 71, Sayı 261, (2007), 613-652.

SALNAMELER

1-Maarif Salnameleri:

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1316-1898

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317-1899

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318-1900

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1319-1901

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1321-1903

2-Vilayet Salnameleri:

Salname-i Vilayet-i Erzurum, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1288-1871, s. 29

Salname-i Vilayet-i Erzurum, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1318-1900, s. 314

Salname-i Vilayet-i Erzurum, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1312-1894, s.164

Salname-i Vilayet-i Erzurum, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1315-1897, s. 127

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Selamet KARA
Yabancı Dili	İngilizce
Orcid Numarası	0000-0001-8776-2830
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası	
Lise	Açıköğretim Lisesi
Lisans	1. İnönü Üniversitesi/Fen Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü (2012-2016) 2. Anadolu Üniversitesi/Açıköğretim Fakültesi/Sosyoloji (2011-2018) 3. İstanbul Üniversitesi/Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi/Çocuk Gelişimi (2020-2024)
Yüksek Lisans	
Mesleki Deneyim	1. Kaynakkaya İlkokulu, MEB, 2016-2017. 2. Fatih İlkokulu, MEB, 2018. 3. Kocatepe Ortaokulu, MEB, 2019-2020. 4. Çağdaş Önerler Uygulama Okulu, MEB, 2020-2021. 5. Vali Kemal Nehrozoğlu, MEB, 2021-2022. 6. Midyat Belediyesi İlkokulu, MEB, 2023-2024.
Akademik Çalışmalar	1. Selamet Kara, “Tanzimat Döneminde Van”, <i>Hafıza Dergisi</i> , Cilt4, Sayı 3, 2022, 202-205.